حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی
زانکۆی سەلاحەدین - هەولێر
کۆلێژی ئاداب/ بەشی دەروونزانی/ ئێواران

بەشێک لە دەرسگوتارەکانی بابەتی

(تاوانناسی)

مامۆستای بابەت
رۆژگار شێخانی

٢٠٢٣

لیستی ناوەڕۆک

پێناسەی تاواناسی ١
ئامانجەکانی تاواناسی: ١
دەرکەوتن و پەرەسەندنی تاواناسی ٢
خەسڵەتەکانی تاوان: ٦
هۆکارەکانی ڕەفتاری تاوانکاری ٨
یەکەم/ هۆکارە دەرەکیەکان (ژینگەی کۆمەڵایەتی) ٩
١) ژینگەی خێزان ٩
٢) ژینگەی قوتابخانە ١١
٣) ژینگەی کار ١١
٤)ژینگەی هاوڕێیەتی ١٣
٥) بارودۆخی ئابووری ١٤
٦) میدیا و سۆشیال میدیا ١٥
٧) نەخوێندەواری ١٦
٨) کۆچ کردن ١٦
دووەم: هۆکارە ناوەخۆییەکان (ناوەکیەکان) ١٨
١) بۆماوەیی (وراثة) ١٩
٢- تەمەن ٢١
٣- ڕەگەز ٢٣
٤- بەکارهێنانی مەی و ماددەی هۆشبەر ٢٤
٥- هۆکاری دەروونی ٢٥
پەیوەندی تاواناسی لەگەڵ یاسای سزاکان:- ٢٦
سیستەمی یەکەم: ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان (هەڵوێستە خوپارێزیەکان) ٢٨
تایبەتمەندیەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان ٢٨
مەرجەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان ٢٨
جۆرەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان ٢٩
١) زەوت کردن و لێسەندنەوەی ئازادی ٢٩

٢) ئازادی مەرجدار یان کەم کردنەوە و سنوردار کردنی ئازادی ٢٩
٣) بێبەش کردن و ڕێگری لە وەدەست هێنانی هەندێ ماف ٣٠
سیستەمی دووەم: بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی(نظام تفرید العقوبة) ٣٠
سیستەمی سێیەم: راگرتنی جێ بەجێ کردنی سزا(نظام وقف تنفیذ العقوبة):-.. ٣١
جۆرەکانی سزاکان: ٣٢
جۆرەکانی دامەزراوە سزاییەکان.. ٣٤
یەکەم: دامەزراوە داخراوەکان (المؤسسات المغلقة) ٣٤
دووەم: دامەزراوە کراوەکان (المؤسسات المفتوحة):.. ٣٤
سێیەم: دامەزراوە نیمچە کراوەکان (المؤسسات شبه المفتوحة).. ٣٦
تیۆرەکانی شیکردنەوەی دیاردەی تاوان لەناو کۆمەڵگە:.. ٣٧
یەکەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئۆگست کۆنت) ٣٧
دووەم: شیکردنەوەی تاوان لەڕوانگەی (ماکس ڤیبەر) ٣٨
سێیەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئەلفرێد ئادلەر):.. ٤١
چوارەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی هۆتۆن Ernest Hooton ٤٣

پێناسەی تاواناسی

شــــارەزایان بەشـــێوەی جیاجیــــا پێناســـەی تاواناســـییان کـــردووە: یەکێـــک لەو پێناســـانە دەڵـــێ: تاواناســـی ئەو زانســـتەیەکە لە(تـــاوان) دەکـــۆڵێتەوە. پێناســـەیەکی تـــر دەڵـــــێ: تاواناســــــی ئەو زانســــــتەیە کە بەدوای شــــــیکردنەوەی ئەو رەفتـــــارە دوژمنکاریـــــانەدا دەگەڕێ کە زیـــــان بەکـــــۆمەڵگە دەگەیەنـــــن، ئەمەش بەهـــــۆی دەستنیشانکردنی فاکتەرە راستەقینەکانی.

لە پێناســـــەیەکی دیـــــکەدا هـــــاتووە تاواناســــــی ئەو لــــقەیە لە زانســــتە تاوانییەکـــان کە لە تـــاوان دەکـــۆڵێتەوە وەک دیـــاردەیەک لەژیـــانی تـــاک و لەژیـــانی کـــۆمەڵ، بەمەبەســـتی دەستنیشـــانکردن و شـــیکردنەوەی ئەو فـــاکتەرانەی دەبـــنە مایەی بەرپابوونی.

ئامانجەکانی تاواناسی:

لێرەدا دەتوانین ئامانجەکانی تاواناسی بەم جۆرە بخەینەروو:

١) تاواناسی لە دیاردەی تاوان دەکۆڵێتەوە لە ژیانی تاک و ژیانی کۆمەڵ.

٢) مەبەستی تاواناسی دەستنیشانکردنی هۆ و فاکتەرەکانی تاوانە.

٣) ئامـــانجی دوور مەودای تاواناســـی لەنـــاو بردنـــی تـــاوانە، یـــانیش لایەنـــی کەم کەمکردنەوەی.

بەم پێـــیە دەڵێـــین: تاواناســـی ئەو زانســـتەیە کە دیـــاردەی تـــاوان لەژیـــانی کەس و لەژیـــانی کۆمەڵـــدا بنکـــۆڵی دەکـــات، بەمەبەســـتی دەستنیشـــیانکردنی ئەو هـــۆ و فـــاکتەرانەی دەبـــنە مـــایەی ســـەرهەڵدانی، ئەمەش بـــۆ بنبڕکردنـــی دیـــاردەکە یـــانیش

لایەنـــی کەم کەمکـــردنەوەی ڕێژەکـــانی . لەبەر ئەوەی دەگـــوترێ (لەژیـــانی تـــاک و لەژیـــانی کۆمەڵـــدا) چـــونکە هۆیەکـــانی تـــاوان زۆرن هەنـــدێکیان بـــۆ خـــودی کەســـی تاوانبار دەگەڕێتەوە، هەندەکەی تریشی بۆ بارودۆخی کۆمەڵایەتی.

دەرکەوتن و پەرەسەندنی تاوانناسی

تاوانناســـیی (criminology) بەمانـــای هـــونەری وشـــەکە زانســـتێکە تـــازە ســـەری هەڵـــداوە، هەر وەکـــو ئەو زانســـتانەی کە پەیوەســـتن بەلێکـــۆڵینەوە لەمـــرۆڤ، ئەو زانســـتانەی کە لەگەڵ پەرەســـەندنی میتـــۆدە زانســـتیەکانی لێکـــۆڵینەوە لە دیـــاردە کۆمەڵایەتیەکان و گەڕان بەدوای ڕاستیەکانی ژیاندا پەرەیان سەند.

بەڵام ئەمە مانـــای ڕەتکـــردنەوەی هەنـــدێ لەو ئامـــاژانە نیـــیە کە لە کتێـــبە کۆنەکانـــدا هەیە و دەکـــرێ بکـــرێنە بەڵـــگەی ئەوەی ئەم زانســـتە مێژوویەکـــی زۆر کـــۆنی هەیە و دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئیبـــۆکرات و ســـوکرات و ئەرِســـتۆ و ئەفلاتـــۆن، بەشـــێوەیەک ئەو فەیلەســـوفانە لە شـــیکاریەکانیاندا ســـەبارەت بەکەســـایەتی تاوانکـــار، پێیـــان وابـــووە کە تاوانکـــار بەهـــۆی کەم وکـــورتی پێکهـــاتەی جەســـتەییەوە بە دەروونێکی لادەر پێناسە دەکرین.

لەســـەرەتاکانی ســـەدەی نۆزدەهەمـــدا، ئۆگێســـت کۆنـــت (١٧٩٩- ١٨٥٧)ی کۆمەڵنـــاس ڕایگەیانـــد کەدەبـــێ بـــۆ لێکـــۆڵینەوە لە دیـــاردە کۆمەڵایەتیەکـــان میتـــۆدێکی ئەزمـــوونگەری بگیـــرێتەبەر، جـــا لەبەر ئەوەی تـــاوان گرنگتـــرین ئەو دیـــاردانە بـــوو بـــۆیە گەڕان بەدوای هۆکارەکـــانی ئەم دیـــاردەیەدا یەکەمـــین بـــابەت بـــوو کە ســـەرنجی زانایـــانی کۆمەڵناســـی بەلای خۆیـــدا ڕاکێشـــا، لەو کاتیـــدا قوتابخـــانەی ژیـــنگە یـــا ژیـــنگەی کـــۆمەڵایەتی (**فەرەنســـی - بەلژیکـــی**) دەرکەوت کە لە بەلژیکـــا

کیتلـــیە و لە فەرەنســـاش هەریەک لەژێـــری و تـــارد و دۆرکهـــایم و لاکســـانی و سالی و ژولی ڕێبەرایەتیان دەکرد.

ژێـــری (١٨٠٢ ـــــ ١٨٦٦) کە زانـــایەکی فەرەنســـییەو لەســـاڵی ١٨٣٣دا کتێبێکـــی بە ناونیشـــانی (گەڕان بەدوای هاوســـەنگی ئەدەبـــی)دا بڵاوکـــردەوە، لەو کتێـــبەدا لێکـــۆڵینەوەیەکی ئاماریـــانەی تـــاوانی لە فەرەنســـا ئەنجامـــداوە، و لەژێـــر تیشـــکی ئەو لێکۆڵینەوەیەشـــدا کـــاریگەری هەنـــدێ فـــاکتەری تـــاکە کەســـیی و کـــۆمەڵایەتی بەســـەر تـــاوانەوە شـــیکردۆتەوە وەکـــو ڕەگەز و تەمەن و پیشـــەو ئاســـتی ڕۆشـــنبیری، هەروەهـــا لەکتێبێکـــی دیـــکەدا کە لە ســـاڵی ١٨٦٤دا بڵاویکـــردەوە بەراوردێکـــی ئاماریـــانەی تاوانیشـــی لە فەرەنســـا و ئینگلـــتەرا ئەنجامـــدا، لەکۆتـــایی ئەو بەراورد کردنەشـــدا گەیشـــتە چەنـــد ئەنجامێـــک و گرنگترینیشـــیان: ســـاڵانە هۆکارەکـــانی دیـــاردەی تـــاوان بەهەمـــان شـــێوە دووبـــارە دەبـــنەوە، پەیوەنـــدی نێـــوان تـــاوان و هەژاری جێگیـــر نیـــیە، هەنـــدێ تـــاوان لەکـــاتی خۆشـــگوزەرانی ئابوریـــدا ڕوودەدەن، هەروەهـــا پەیوەنـــدی نێـــوان نەخوێنـــدەواری و تـــاوانیش هەر جێگیـــر نیـــیە، چـــونکە هەندێ تاوان سەرەڕای بەرزی ئاستی خوێندەواریش هەر زیاد دەکەن.

ژمـــارەیەکی زۆر لەو زانایـــانەی کەهەوڵەکانیـــان خســـتەگەر بـــۆ لێکـــۆڵینەوە لە فـــاکتەرە کۆمەڵایەتیەکـــانی تـــاوان کەوتـــنە ژێـــر کـــاریگەری ئەو بیروبۆچـــوونەوە، وەکـــو گابرێـــل تـــاردی کۆمەڵنـــاس کە لایەنگیـــری قوتابخـــانەی لیـــۆن بـــوو، لە شـــیکردنەوەکانیدا بـــۆ دیـــاردەی تاوانکـــاری گەیشـــتە ئەوەی بڵـــی تاوانکـــار قوربـــانیەکی کڵـــۆڵی سیســـتەمی کـــۆمەڵایەتی و ئـــابووری بـــاوە و دواجـــار هەڵەی

دەستەجەمعی جێگەی هەڵەی تاکەکەس دەگرێتەوە، واتە کۆی خەڵکی دەبنە تاوانبار جگە لە تاوانکار خۆی نەبێ.

ئەمیل دۆرکهایم (١٨٥٨ - ١٩١٧) بە دامەزرێنەری قوتابخانەی نوێی کۆمەڵناسیی یاسایی و بە لایەنگرانی قوتابخانەی ژینگەی کۆمەڵایەتیش دادەنرێ، دۆرکهایم دەڵێ لێکۆڵینەوە مێژووییەکان ئەوەمان بۆ پشت راست دەکەنەوە کە هەرچەندە کۆمەڵگە شارستانیتر و پێشکەوتووتر بێ، ئەوە سزادان بە بەزەییتر دەبێ، بە پێچەوانەشەوە تا کۆمەڵگە دواکەوتوتر بێ ئەوە سزا توندوتیژتر و دڵرەقانە تر دەبێ، هەروەها تا دەسەڵاتی مەرکەزی بەهێزتر ئەوەسزا توندتر دەبێ.

لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمدا قوتابخانەی پۆزەتفیزمی ئیتالی دەرکەوت، ئەم قوتابخانەیە دەیویست لە پێکهاتەی جەستەیی تاوانبارەوە لە هۆکارەکانی تاوان بکۆڵێتەوە، ڕابەری یەکەمی ئەم قوتابخانەیە سیزار لۆمبرۆزۆی زانای ئیتاڵییە کە خزمەتکردنی لەسوپای ئیتاڵی هاوکاری کرد لە ئەنجامدانی توێژینەوەی پێویست کە دواتر بووە بناغەی گەلاڵە کردنی تیۆرەکەی، ئەو تیۆرەیەی کە لە کتێبەکەی بەناوبانگەکەیدا (**مرۆڤی تاوانکار**) خستویەتیەڕوو و لەساڵی ١٨٧٦ بڵاویکردۆتەوە، لەوکتێبەدا ئەو ئەنجامانەی ڕوونکردۆتەوە کە لە کاتی ڕاڤەکردنی دیاردەی تاوانکاریدا پێیان گەیشتووە، ئەو ئەنجامانەشی بەم شێوەیە کورت کردۆتەوە کە لە نێوان کەسانی لادەردا چەند خەسڵەتێکی هاوبەش هەیە کە لە کەسانی دیکە جیایان دەکاتەوە، ئەو خەسڵەتانەش بەڵگەن لەسەر بەربەریەت و هەمەجیەتێک کە لەڕێگەی

بۆمـــــاوەییەوە لە باوانیـــــانەوە بۆیـــــان مـــــاوەتەوە، ئەم خەســـــڵەتەش لەوەدا خـــــۆی دەنـــــوێنی کە لە ڕووی ئۆرگـــــانی و دەروونیـــــیەوە ڕێزپەڕن(شـــــاز)، ئەو کەســـــانەی کە ئەم خەســـــڵەتانەیان تیـــــدایە لـــــۆمبرۆزۆ پێیـــــان دەڵـــــێ تاوانکـــــار بە سروشـــــت یـــــا بە (فیترەت).

بۆیە دەتوانین بڵێین کە بۆ یەکەم جار لە نەمسا و بەهەوڵی (**هانز گرۆنز**)ی مامۆستای یاسای تاوانناسی لەزانکۆی جوانز یەکەم بزاوتی قوتابخانەی زانستی تاوانناسیی دەرکەوت، ئەم پیاوە لە ساڵی ١٩١٢ پەیمانگایەکی تاوانناسیی دامەزراند بۆ لێکۆڵینەوە لە سەرجەم تیۆرە جیاوازەکانی زانستی تاوانناسیی، گرنگترین شتیش کە ئەم قوتابخانەیەی پێ جیابکریتەوە بریتیە لەوەی کە سەرجەم ڕێبەرەکانی مامۆستای یاسای تاوانناسیی بوون. بۆیە ئەم قوتابخانەیە لە قوتابخانەی ئیتالی و فەرەنسی جیاوازە کە بەشێکی زۆری ڕێبەرانیان پزیشک و کومەڵناس بوون.

ساڵی ١٩٣٠ کۆلێژی یاسای ستوکهۆلم پەیمانگایەکی بۆ زانستە تاوانناسییەکان کردەوە، و لەساڵی ١٩١٣یش کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی تاوانناسیی دامەزرا، هەروەها لە ساڵی ١٩٥٦ و لەرۆما قوتابخانەیەک بۆ تاوانناسیی کلینیکی دامەزرا کەسەر بە پەیمانگای مرۆڤناسیی بوو و بارەگاکەشی لەڕۆما بوو.

پەیمانگا و دەستەکانی تایبەت بەلێکۆڵینەوەی تاوانناسیی وردە وردە لە سەرانسەری جیهان زیادیکرد، لەسەر ئاستی جیهانی عەرەبیشدا، سەنتەری نەتەوەیی بۆ لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتی و تاوانکارییەکان لە قاهیرە دامەزرا و پاش ئەوەش سەنتەری نەتەوەیی بۆ لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتی و تاوانکارییەکان لەبەغدا دامەزرا.

خەسڵەتەکانی تاوان:

ئەو دەقانەی لە نێو چوارچێوەی بەندە یاساییەکاندان بە تەنها پێناسەی تاوانەکانی وەک دزی و کوشتن...تاد دەکەن، بەڵام پسپۆڕ و شارەزایانی یاسا چەندین بنەمای گشتییان کورت و پوخت کردۆتەوە کە بەسەر هەموو جۆرە تاوانێکدا دەچەسپێن، ئەو بنەما و پرانسیپانەش لەگەڵ خەسڵەتەکانی یاساکانی تاواندا تەباو گونجاون و بەشێوەیەکی وورد نیشانە گشتییەکانی بابەتی دەقە یاساییەکە دەستنیشان دەکەن. لێرەدا ئاماژەیان بۆ دەکەین.

هیچ ڕەفتارێکی دیاری کراو بە تاوان هەژمار ناکرێت ئەگەر ئەم ڕەگەزانەی لەخۆ نەگرتبێت:

١) بەر لەوەی هەر ڕەفتارێک بە تاوان دابنرێت پێویستە روخسارێکی دەرەکی زیانبەخشی هەبێت، واتا تاوان زیان بە بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی دەگەیەنێت. بە تەنها حاڵەتێکی فیکری یان هەڵچوونی کەوا لەکەسێک بکەن بیر لەتاوان بکاتەوە بەس نیە و بەتاوان هەژمار ناکرێت ئەگەر هاتوو لە پێش کردنی تاوانەکەیدا بیرکردنەوەکەی بگۆڕێت و ڕاستی بکاتەوەو کەسەکەش بەتاوانبار دانانرێت ئەگەر مەبەست ومەرامی تاوانکاری لەپشت کردەوەکەیەوە نەبێت

٢) پێویستە ئەو زیانەی لەرەفتارێک دەکەوێتەوە لەرووی یاسایی یەوە قەدەغە وتابۆ (التحريم) کرا بێت و لە یاسای سزاکاندا پێناسەو سنور بەندی بۆ کرابێت.

٣) پێویستە پەیوەندی وتیهەڵکێش بوون لەنێوان ڕەفتارەکەو مەبەستی تاوانکردندا بوونی هەبێت بۆ نموونە: پۆلیسێک بەمەبەستی گرتنی تۆمەتبارێک دەچێتە ماڵێکەوە و تاوانێکی لەدەست دەقەومێت لەکاتێکدا لە

نـــاو ماڵەکەدایـــــە و فـەرمـــــانی گرتنـــی تۆمەتبارەکـــــەی پێـــیە، لەم حـــاڵەتەدا بە تاوانبـــار دانانرێـــت چـــونکە بەمەبەســـتی تـــاوانکردن نەچـــۆتە نـــاو ماڵەکـــەوە. تاوانەکـــــە و ئەو مەبەســـــتەی پۆلیسەکـــــە هـــــەیبووە هیــــچ پەیوەنـــدییەکیان بە یەکترییەوە نەبووە.

٤) پێویســـتە یاســـا ســـزاکەی دیـــاری کردبێـــت ، تەنهـــا ئەوەنـــدە بەس نیـــە کە یاســـا زیـــانەکە دیـــاری بکـــات، بەڵکـــو لەوەش زیـــاتر دەبێـــت دەقێکـــی یاســـایی لەئـــارادا بێـــت کە هەڕەشـــــەی ســـزادانی لەخۆگرتبێـــت بـــۆ هەمـــوو ئەوکەســـانەی بە ئیرادەی تەواوی خۆیانەوە سەرپێچی دەکەن لەو دەقە یاساییە.

٥) تـــــاوان ڕەگەزی شـــــەڕانگێزی مـــــرۆڤە لەگەڵ مـــــرۆڤ ، واتە ئەو خـــــراپەیەی گیانـــداران و کارەســـاتە سروشـــتیەکان کە زیـــان بە مـــرۆڤ دەگەیەنـــن بە تـــاوان هەژمـــار ناکرێـــت ، بەڵام ئەگەر مـــرۆڤ زیـــان بە گیانـــداران بگەیەنێـــت ، ئەوە بە ڕەفتاری تاوانکاری دادەنرێت.

هۆكارەكانی رەفتاری تاوانكاری

یەكەم/ هۆكارە دەرەكیەكان (ژینگەی كۆمەڵایەتی)

بریتین لەم هۆكارانەی خوارەوە:

١- ژینگەی خێزان

٢- ژینگەی قوتابخانە

٣- ژینگەی كار

٤- ژینگەی هاوڕێیەتی

٥- بارودۆخی ئابووری

٦- میدیا و سۆشیال میدیا

٧- نەخۆیندەواری

٨- كۆچ كردن

یەکەم/ هۆکارە دەرەکیەکان (ژینگەی کۆمەڵایەتی)

١) ژینگەی خێزان:-

خێـــزان کـــۆمەڵێکن لەتـــاکە کەســـان کە چەنـــدین پەیوەنـــدی بەهێـــز بەیەکیـــانەوە دەبەســـتێتەوە لـــە یەک خـــانوو یـــا زیـــاتر دەژیـــن. پەیوەنـــدی کـــۆمەڵایەتی پتەویـــان لەنێـــوان دایە لەســـەر بنچیـــنەی بەرژەوەنـــدی و ئامـــانجی هـــاوبەش لەگەڵ یەکـــن، ئەندامەکانی پێک دێن لەدایک و باوک و منداڵەکان.

خێـزان هۆکـارێکی گـرنگە لە پێگەیانـدنی تـاکەکەس لـەبەر ئەوەی ئەو ژیـنگەیە لە سـەرەتایی ژیـانەوە ئەم مرۆڤـە لـەخۆدەگرێت و یەکەم هۆکـاری راسـتەوخۆیە کە کـار لـە منـداڵ دەکـات ، خێـزان هۆکـارێکی دوو سـەرەیە ئەگەر بـاش بێـت بەرهەمەکەی بـاش دەبێـت و ئەگەر خـراپ بێـت بەرهەمەکەی خـراپ دەبێـت، لە هۆکـارە نالەبارەکـانی خێـزان لەبەر یەک هەڵوەشـانەوە، پەرت و بـڵاوی ئەنـدامەکانی، کێشـەو نـاکۆکی دایـک و بـاوک .... کە زۆر خـراپ کـار دەکەنـە سـەر دەروونـی منـداڵەکانی بەتـایبەتی ئەگەر لێک جیابوونـەوە(طـلاق)ی بەدوادا بێـت یـاخود دوورکەوتـنەوەی دایـک لەمـاڵەوە بـۆ مـاوەیەکی زۆر هەتـا ئەگەر بـۆ پـەیداکردنی بژێـویش بێـت یـاخود (**منـاڵ زۆری**) بە جۆرێـک کە دایـک و بـاوک نەتـوانن بپـڕژێنە سـەر پەروەردەکردنیـان بـەشێوەیەکی چـاک، هـەروەها چـەندین هۆکـاری تـریش لە ئـارادایە کە ئەو هۆکـارە نالەبـارانە وادەکەن منـاڵ ڕقـی لەمـاڵەوە ببێـتەوەو هەسـت بەبـێ بەش بـوون بکـات و هەوڵ بـدات لەمـاڵەوە رابکـات و بەدوای سـۆزو بـایەخ پێـدان بـگەڕێ لە دەرەوەی خێـزان، ئەم هۆکارانـــەی بـــاس کـــران وا لەمنـــاڵ دەکـــەن بـــەرەو کـــاری نەشـــیاوی وەک سـوالکردن و دزی و کـاری تونـدوتیژی و گـوێنەدان بە یاسـا بچێـت، هەمدیسـان کەسـانێکی بـێ ویـژدان ئەم هەلەی دوورکەوتـنەوەی منـاڵ لەمـاڵەوە دەقـۆزنەوەو سـوودیان لـێ

وەردەگـرن کاتێـک کـاری خراپیـان پـێ ئەنجـام دەدەن ، گرنگتـرین ڕۆڵـی ژیـنگەی خێـزان لەسـەر دایـک وەسـتاوە لەبەر ئەوەی هەڵـس و کەوت و ڕەوشـتی وەک ژن و وەک دایـک لەماڵـەوە پاشـەڕۆژی منداڵەکـەی پێوەبـەندە بێگومـان ڕۆڵـی خێـزان لەم قۆناغـە گرنـگ تـرە لـەڕۆڵی قوتابخـانە لە پێگەیانـدنی خووڕەوشـتی منـداڵ، بـۆ ئەوەی ڕۆڵـی خێـزان بـاش بێـت لە پێگەیانـدنی منـاڵ بـۆ ئەوەی لە داهـاتوو لە هەر ڕەفتـارێکی تاوانکـاری بە دووربێـت پێویستە ڕەچاوی ئەم لایەنانە بکرێت:-

أ) جـان جـاک ڕۆسـۆ (١٧١٢ – ١٧٦٨) لە بـارەی پرۆسـەی هاوسـەرگیری دەڵێـت پێویسـتە لەژن هێنـان یـاخود شـووکردن ڕەچـاوی چەنـدان سـیفەتی بـاش بکرێـت لەلایەنـی بەرامبەرەوە بۆ ئەوەی پرۆسەکە سەرکەوتووبێت.

ب) پـاش پێکهێنـانی خێـزان و منـاڵ بـوون پێویسـتە ئاگـاداری پەروەردەکردنـی ئەو منـاڵەبن بەتـایبەتی لەقۆنـاغی شـیرپێدان، وا باشـترە کەوا دایکـی شـیری پـێ بـداو لە باوەشـی ئەودا گەورە ببێـت، ڕۆسـۆ بۆچـوونی وایە کە: پێویسـتە ئـافرەتی شـیردەر(دایک) تەندروسـتی بـاش بێـت و هـێمن و لەسـەر خۆبێـت لەبەر ئەوەی تونـدوتیژی و هەڵچـوون و ڕووگرژی کار لەشیرەکەی دەکات.

ج) قۆنـاغی بەخـۆوەگرتن (حضـانة) کـە لـە سـێ سـاڵییەوە دەسـت پـێ دەکـات ئەم قۆناغـەی تـەمەنـی منـاڵ گرنگتـرین قۆناغەکـانی ژیـانیەتی لەبەر ئەوەی زۆر لایەنـی کەسـایەتی تیـادا بنیـاد دەنرێـت، زانایـانی دەروون ناسـی مکـوڕن لەسـەر ئەوەی (٥) سـاڵی بەرایـی تەمەن بنچینـەی کەسـایەتی مـرۆڤە، لەم قۆنـاغەدا منـاڵ هەوڵـی لاسـایی کـردنەوە دەدات بەتـایبەتی لاسـایی کردنـی بـاوکی لەخووڕەوشـتیدا، لـەبەر ئەم هۆیانـە پێویسـتە دایـک و بـاوک لەم قۆناغـەدا بـەهێمنی و دروسـت ڕەفتـار لەگەڵ منداڵەکانیانـدا

بکەن، تێبینی دەکری کەوا ژینگەی خێزان لەسەرتاسەری ژیانی مرۆڤ کاریگەرەو شوێنی دەمێنێت.

٢) ژینگەی قوتابخانە:-

ئەگەر هاتو ژینگەی خێزان بەرپرس بێ لەپێگەیاندنی منداڵ، ئەوا ژینگەی قوتابخانە بەرپرسە لە پەرەپێدانی هزر و هۆش و فێرکردن و پەروەردەی دروست و ئاشنا بوون بەخوورەوشتی باش وکاری ڕاست، قوتابخانە یەکەم کۆمەڵگەیە کە منداڵ لەدەرەوەی خێزان ڕووبەڕووی دەبێتەوە و سیستەمی قوتابخانەش یەکەم سیستەمی کۆمەڵگەیە کە پێویست دەکات مل کەچی بێ و گوێ بۆ ڕێنماییەکانی ڕاگرێت، لەبەر ئەم هۆیانە ژینگەی قوتابخانە بنچینەی پەرەپێدانی هزر و بیرکردنەوە و فێربوونە، منداڵ فێری چۆنیەتی گونجان لەگەڵ کۆمەڵگە دەکات، ڕۆشنبیری و بەها مەزنەکانی کۆمەڵگە فێری قوتابی دەکات، بەڵام کاریگەری قوتابخانە پێچەوانە دەبێت ئەگەر هاتوو گرنگی خۆی فەراموش بکات لەم ڕوانگەوە لەبەر چاوگرتنی سیستەمە نوێیەکان لەچۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ قوتابی و شێوازی فێرکردن و دەستەبەر کردنی پێویستیەکان بۆ ئەم مەبەستە خالی سەرەکی سەرکەوتنی قوتابخانەیە لە پەیامە پیرۆزەکەیدا.

٣) ژینگەی کار :-

ئامانجی کارکردن پەیداکردنی بژێوە(خۆراک و پۆشاک و خانوو .... هتد) لەئاماریکی گشتیدا دەرکەوتووەکە ١١٪ی تاوانباران بەساڵاچوانن کەواتە ڕێژەی هەرە زۆری تاوانباران لە خوار بە ساڵاچوانن، لەیاسای چاودێری

نەوجەوانان ژمارە٧٦ی سالّی ١٩٨٣ هاتووە (مێرد منالاّن تویژێکن توانای کارکردنیان نی یە) لەماددەی (٢٤) برگە(٢) هاتووە((ئەو بچووکەی هەر پیشەیەک یان کاریک ئەنجام بدا کە لەگەڵ کەس و کاری دا (ذویە)نەبێت بەدەربەدەر دەژمێردرێت)).

لەماددەی (٣) برگە(٢) هاتووە((بچووک ئەو منالّەیە کە (٩)سالّی تەواو نەکردبێت)). ئەو منالاّنەی لەو تەمەنەدا دەکەونە بەرکارکردن بەویستی خۆیان یا بەفەرمانی مالّەوەیان ڕووبەڕووی چەندین شتی خراپ دەبنەوە وەکو جوێندان و کارو رەفتاری دیکە، بۆ زالّ بوون بەسەر ئەم گیروگرفتەدا پێویستە بایەخ بدرێت بە فێرگە پیشەییەکان بۆ ئەوەی بەڕێبازێکی دروست شارەزای ئەو پیشانە ببن، هەروەها هەوڵ بدرێت بەهەموو جۆرێک دایک و باوکان رێگا بەمنالّەکانیان نەدەن کەوا کاربکەن دوور لەخۆیان یان کارکردنیان بەشێوەیەک بێت کار لەخۆیندن و خۆیندنەوەیان بکات.

لە هەمان کاتدا بێکاری رۆلێکی نالەبار دەبینێت لە لادانی بێ کاران بەرەو کاری نایاسایی و بەرەو تاوان چوون، بۆ ئەو مەبەستە پێویستە هەوڵ بدرێت بەلای کەم کار بۆ ژمارەیەکی هەرەزۆری بێکاران دابین بکرێت تاوەکو ڕێ لەم هۆکارە نالەبارە بگیرێت بۆ ئەم مەبەستەش دەتوانرێت ژمارەیەکی زۆری یەکەکانی کۆمەڵگە لە بێکاری رزگار بکرێت بە کردنەوەی پڕۆژەی جۆراوجۆری پێویست لەناو کۆمەڵگاکەمان لەرێگای دانانی بەرنامەیەکی تۆکمەی دروست.

٤) ژینگەی هاوڕێیەتی

کاتێـــک مـــرۆڤ بەدیهـــاتووە لەگەڵیشـــیدا ئامـــادەگی ئەوەی تیادروســـت بـــووە کە کـــاریگەری لەســـەر دەوروبەری دروســـت بکـــات ، هەروەهـــا بکەوێـــتە ژێـــر کـــاریگەری دەوروبەرەکەشـــیەوە، خـــۆی گۆڕانکـــاری بەســـەردا بێـــت و گۆڕانکـــاری لەســـەر دەوروبەرەکەیـــدا بهێنێـــت ، لەبەر ئەوە ژیـــنگەی هـــاوڕێیەتی کـــاریگەری کەمتـــر نـــیە وەک لەژیـــنگەی خێزانـــی و ژیـــنگەی قوتابخانـــە، چـــونکە غەریـــزەی لاســـاییکردنەوە بەردەوام لەگەڵ مرۆڤەکانـــدا دەڕوات و گەشـــە دەکـــات لە قۆنـــاغە جۆراوجۆرەکـــانی تەمەنیـــدا بەتـــایبەت لەقۆنـــاغی لاوێتیـــدا، چـــونکە ئەم قۆنـــاغە بەوە دەناســـرێتەوە کە لاو تیایـــدا خواســـت و ئـــارەزوو ئەوە دەکـــات کەســـایەتی خـــۆی دروســـت بکـــات، بـــۆیە هەمـــوو ئەمـــانە وامـــان لـــێ دەخوازێـــت کە بە تەرکیـــز کـــردنەوە کـــار لەســـەر گرنگـــی ئەو رۆڵە بکەیـــن کە ئەم ژیـــنگەیە دروســـتی دەکـــات ، چـــونکە بە زۆری یـــان ئەوەتـــا تەواوکەر یـــانیش خـــراپکەری ژینگەکـــانی دیـــکەیە، لەبەر ئەوە دەبینـــین کەزۆرێـــک لەرۆڵە و منـــاڵانی کەســـانی پیـــاو بـــاش و چـــاک ژیـــنگەی هـــاوڕێیەتی دەیـــان رفێنـــێ و ســـەرەنجام ئەو ئەرکە شکســـت پێـــدەهێنێ کەژیـــنگەی خێـــزانەکەی پێـــی هەســـتاوە لە پەروەردەکردنـــی ئەو مناڵەیـــان، ســـەرەڕای ئەوەی کە ژیـــنگەی هـــاوڕێیەتی ســـەربەخۆیە لە ژیـــنگەی خێزانـــی بەڵام پەروەردەی ڕەوشـــتی دروســـت خێـــزان دەخـــاتە بەردەم بەرپرســـیارێتی چـــاودێری کردنـــی ڕەفتـــار و هەڵســـوکەوتی ئەو گەنـــجە لە نـــاوەوەو دەرەوە ئیتـــر چ کـــچ بێـــت یـــان کـــوڕ، هەمـــوو ئەمەش بـــۆ ئەوەیە کە پرۆســـەی پەروەردە کـــردنەکە تەواوکـــار بێـــت و لەســـەر یەک ئاڕاســـتە بـــڕوات ، چـــونکە لەم کـــاتەدا خێـــزان چـــاودێری مناڵەکەیـــان دەکەن کە ئایـــا بـــۆ کـــوێ دەڕوات و کەی دەگەڕێـــتەوە و لەگەڵ کـــێ نزیـــک دەبێـــتەوە و تـــێکەڵاوی کـــی دەکـــات؟ بەم چەشـــنەش خێـــزان دەتوانێـــت بەردەوام بێـــت لە ئەدا کردنـــی پەیـــامەکەی خـــۆی ، بەڵام گەر هـــاتوو ئەو رایەڵەی پچرانـــد و ئەو گەنـــجەی خســـتەژێر ڕەحـــمەتی هەمـــوو ئەو شـــەپۆلانەی لەنـــاو کـــۆمەڵگەدا دێـــن و دەچـــن و تێـــرن بە دژیەکـــی و بـــێ ســـەروبەری پەروەردەیـــی و تونـــدوتیژی ویســـت و ئیـــرادەو هەمـــوو ئەو سەرکێشـــیانەی دیـــکە کە تیایـــدایەتی ، ئەوا دەبینـــین

که سەرکێشـــــی بە ژیــــانی ڕوڵەکەیەوە کـــــردووە و دەســـــتی لــــێ بەرداوە بــــۆ ئەوەی بە تەنهــا خــۆی بخــاتە نێــو ئەزمونەکــانی ژیــانەوە لەنێــو هەمــوو ئەو پێکــداچوون و ئـــــاڵوزی و گــــرێ گـــــۆلانەی کە لە کـــــومەڵگەدا بوونیـــــان هەیە، لەبەر ئەوەی کە گردبـــوونەوەی مرۆیـــی کـــارێکی پێویســـت و زەروریـــیە چـــونکە مـــروڤ بە سروشـــتی خـــۆی بـــونەوەرێکی شارســـتانییە و هەر دەبێـــت لەگەڵ کەســـانی دیـــکەدا بـــژی و ناتوانێـــت بە تەنهـــا ژیـــان بگـــوزەرێنێ، لێـــرەوەیە کە ڕۆڵـــی هـــاوڕێ بەدیـــار دەکەوێـــت هەروەک پێغەمـــبەری مەزن محمـــد(ﷺ) دەفەرموێـــت ئەگەر هـــاوڕێ بـــاش و خێـــر و گونجـــاو بـــوو ئەوا وەک بـــۆنی میســـک وادەبێـــت، خـــۆ ئەگەر بەپێچەوانەوەشـــەوە بـــوو ئەوا وەک ئاســـنگەری لـــێ دێـــت کە پڕیشـــکی ئـــاگرەکەی جـــل و بەرگەکەی دەســـوتێنێ و بۆنیشـــی نـــاخوش دەکـــات. لەبەر ئەوە بەمەبەســـتی پێگـــەیاندنی لاوان و گەنجـــان بەشـــێوەیەکی دروســـت و بـــاش ، پێویســـتە گرنگـــی زیـــاتر بـــدرێت بە هەڵبژاردنـــی کەســـە زۆر نزیکەکـــان، چـــونکە مـــرۆڤ هەرچەنـــدە تەمەنـــی زۆر بێـــت و بگـــاتە هەر ئاســـتێکی بـــالا لە زانســـت و مەعـــریفە و هەرچەنـــدە خـــاوەنی شـــارەزایی و ئەزمـــوون بێـــت بەڵام هێشـــتا هەر کـــاریگەر دەبێـــت بەوانەی لە نزیکەوە لەگەڵیدا دەژین و هاو مەجلیس و هاو کۆڕی دەبن.

٥) **بارودۆخی ئابووری:-**

هۆکـــارێکە زانـــاو بیرمەنـــدانی کـــۆن و نـــوێ دووپـــاتی دەکەنەوە وەک هۆکارێـــک لەهۆکارەکـــانی ڕەفتـــاری تاوانکـــاری، هەر بـــۆیەش پســـپۆڕان جەخـــت لەســـەر هۆکـــاری ئـــابووری دەکەن کە ڕۆڵیکـــی بەرچـــاوی هەیە لەســـەرهەڵدانی دیـــاردەی تـــاوان، بەســـتنەوەی هەژاری بە تـــاوان بـــابەتێکە هـــەر لەکـــۆنەوە باســـی لـــێ کـــراوە، ئەرســـتۆ (٣٨٤ - ٣٢١ پ ز)و ئـــەفلاتون (٤٢٧-٣٤٧ پ.ز) باســـیان لێوەکردووە.

قەشە تۆماس ئەکوینی (١٢٢٥-١٢٧٤)و تۆماس مۆر (١٤٧٨-١٥٣٥) بۆچونیان وابوو کەوا هەژاری هۆکارێکی بنچینەییە لە ڕەفتاری تاوانکاری و زۆر لە تاوانەکان بەتایبەتی تاوانی دزی هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی، لەبەر فراوانترین ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لە سەدەی (١٩) لەبارەی پەیوەندیی نێوان هەژاری و تاوان کراوە ئەو لێکوڵینەوەیە بوو کە زانای ئیتالی (فورناری دی فێرس) ئەنجامی دا لەناوچەکانی باکووری ئیتاڵیاو ئێرلەنداو خوارووی ویڵز و ئوستراليا، لەو تاوانانەی کۆلیەوە (دزی، ناپاکی ، سوتان،ڕێگری، زینا، منداڵ کوژی، کوشتن، لێدان، دەستدرێژی کردنەسەر کارمەندانی دەوڵەت) گەیشتە ئەم ئەنجامەی کەوا بڵێ (هەژاری ئەو ژینگەیەیە کەتیایدا هەموو دەرفەتێک ئامادەیە بۆ ئەنجام دانی تاوان).

٦) میدیا و سۆشیال میدیا:-

کارتێکردنی میدیا و دەزگاکانی ڕاگەیاندن (ڕۆژنامە و سینەماو تەلەفزیۆن و شانۆو ...) لە ئێستاش سۆشیال میدیا لەسەر مرۆڤدا زۆرە، بەتایبەتی لەسەر مێرد منداڵان و هەرزەکاراندا، واتە ئەو دیمەن و گرتە ڤیدیۆیی و هەڵسوکەوتانەی کەوا لە ئامرازەکانی ڕاگەیاندن و سۆشیال میدیا دەیبینێت بەتایبەتی توندوتیژی یاخود کوشتن وا دەکا ببێتە شتێکی ئاسایی لای و بەخراپ لە دەروونییان جێی خۆی دەکاتەوە، شتێکی ئاساییە کە تەمەن بچووکەکان زیاتر دەکەونە بەر کاریگەری ئامرازەکانی میدیا و سۆشیال میدیا بەهۆی ئەوەی سیستەمێکی بەرگرییان نییە بۆ هەڵسەنگاندنی ئەو ڕەوشت و هەڵوێستانەی دەیبینن، کەواتە دەتوانین بڵێین میدیا و سۆشیال میدیا

کاریگەرییـــان تەنهـــا بەســـەر ئەو کەســـانەوە دەبێـــت کە ئامادەییـــان هەیە بـــۆ وەرگرتنـــی ئەم جـــۆرە ڕەوشـــت و بیروبۆچوونانـــە کـــە لە ڕێگـــای بیســـتن و خوێنـــدنەوە و بینینـــدا پێیـــان دەگـــات. کەواتە پێویســـتە لیژنەیەکـــی پســـپۆڕ هەبێـــت بـــۆ سەرپەرشـــتی کـــردن و هەڵســـەنگاندنی ئەو بابەتـــانەی کە لەو بـــوارە دا پیشـــان دەدرێـــت، بـــۆ ئەوەی لایەنـــی ناهـــەمواری ئەمانـــە بەگشـــتی کـــاریگەری خراپیـــان لەسەر کۆمەڵگە نەبێت.

٧) نەخوێندەواری:-

نەخوێنـــدەواری ڕێخوشـــکەرە بـــۆ ســـەرهەڵدانی چـــەندین دیـــاردەی نـــامۆ لە هەمـــان کاتـــدا ئەگەر ئەو کەســـە ســـادە و خـــۆش بـــاوەڕ بێـــت بە ئاســـانی بەرەو کـــاری تـــاوان و لادان لـــە یاســـا دەبردرێـــت، کەواتە نەهێشـــتنی نەخوێنـــدەواری پێویســـتیەکی بەردەوامە، بـــۆیە خوێنـــدەواری شـــتێکی پێـــرۆز و پێویســـتە لە نـــاو یەکـــەکانی کـــۆمەڵگە لەپێنـــاو پـــەرەپێدان و پێشـــڤەچوونی خـــودی کۆمەڵگـــاکە بـــۆیە پێویســـتە بەردەوام جەخـــت لەســـەر ئەوە بکرێـــت کە نەخوێنـــدەواری لە نێـــو هـــیچ کۆمەڵگەیەک نەمێنێت.

٨) کۆچ کردن

زۆرێـــک لە تـــوێژینەوەو ئامارەکـــان جەخـــت لەســـەر ئەوە دەکەنەوە کە پەیوەنـــدی روو لـــە زیـــادبوون هەیە لە نێـــوان کـــۆچی بیـــانی بـــۆ نـــاو وڵات و بەرزبـــوونەوەی ڕێـــژەی تاوانکـــاری، چـــونکە ئەو پێشـــکەوتنە ژیـــارییەی کە ئەم وڵاتـــانە بە خۆیـــانەوە بینیویـــانە لەگەڵ ئەو پـــرۆژەی گەشـــەپێدانە گەورانەی کە تیایانـــدا جێبەجـــێ دەکرێـــت پشـــکداری دەکـــات لە گۆڕانکـــاری کـــۆمەڵایەتی خێـــرا هـــاتنە نـــاوەوەی کـــۆمەڵە بەهـــا و فـــۆڕمێکی ڕەفتـــاری بەهـــۆی هـــاتنی ئەم کرێکـــارە

بیانیانەوە کە بەها و شێوەی ڕەفتاریان جیاوازە لەگەڵ ئەو بەها و ڕەفتارەی لەوڵاتی خانە خۆیدا هەیە و دواجار دەبێتەهۆی دروستبوونی گرفت وکێشە لە ژینگەی کۆمەڵایەتی و سەر دەکێشێت بۆ هەنگاونانی تاک بەرەو تاوانکاری .

ئەو گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتیانەی دێنە ئاراوە لە بەرەنجامی گواستنەوەی بەها و فۆرمی سلوکێکی دیاریکراوەوە بۆ یەکێکی دیکە دەبێتە هۆی کەوتنەوەی ململانێی کۆمەڵایەتی توند لای ئەو کرێکارانەی کە هاتوونەتە ولاتەوە کە یەکێک لە دیاردەکانی ئەم ململانێیەش خۆی لە ئەنجامدانی تاواندا دەبینیتەوە.

لە ئاسەوارەکانی کۆچکردنی گوندنشینان بەرەو شارەکان و شارستانی بوون ، بریتییە لە لاوازبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەهۆی چۆڵکردنی گوندەکان لەلایەن جوتیارەکانەوەو نیشتەجێبونیان لە شارەکاندا ، لەم بەرەنجامەشەوە توانا و وزەی جوتیار لەبواری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بەرەو لاواز بوون دەڕوات و لەشاریش وەک پێویست ئەمانە نابنە کرێکار و خاوەن پیشەی دەست ڕەنگین و کارامە کە بەم هۆیەشەوە کاری بەردەوامیان دەست ناکەوێت و سەرەنجام بێکاری و هەژاری و هەموو ئەو گرفت و کێشەو دەرهاوێشتانەی لەم بەرەنجامەوە دێنە ئارا بەرەو دەرکەوتن و زیادبوون دەڕۆن، کە دواجار سەردەکێشێت بۆ کێشەی کۆمەڵایەتی و کەوتنەوەی تاوان، چونکە بەزۆری برسێتی و هەژاری و نەبوونی دەبێتەهۆی زۆربوونی تاوانەکانی دزی و فێڵکردن و چەواشەکردن و ساختەکردن و تاوانە رەوشتییەکان.

دووەم: هۆکارە ناوەخۆییەکان (ناوەکیەکان)

١- بۆماوەیی (وراثة)

٢- تەمەن

٣- رەگەز

٤- بەکارهێنانی مەی و ماددەی هۆشبەر

٥- هۆکاری دەروونی

١- بۆماوەیی (وراثة):-

بۆمـــــاوەیی بــــریتییە لە گواســــتنەوەی تایبەتمەنــــدی (صـــفات) لەبنجــــەوە (دایــــک و بــــاوک) بــــۆ لقەکـــــان (منـــاڵ) بــــەهۆی کرۆمۆســــۆماتەوە(Chromosomes) لەشـــی مــــرۆڤ پێکـــدێت لە ملیۆنەهـــــا شـــــانە، هەر یەک لەم شـــانانە لە (٤٦) کرۆمۆســـــۆم پێکــدێت کورپەلـــە (جنـــین) لـــە(٢٣) کرۆمۆســـۆمی دایـــک و (٢٣)ی بـــاوکی پێـــک دێـــت واتە ئەو شـــــانە نوێیـــــە نیـــــوەی لە بــــاوک وەردەگرێـــــت و نیـــــوەی لـەدایــــک وەردەگـــرێ، دەبێـــت بڵێـــین دۆزینـــەوەی یاســـاکانی بۆمـــاوەیی (وراثـــة) دەگەڕێـــتەوە بـــۆ زانـــای بەناوبانـــگ جۆهـــان گریگـــۆر منـــدل (Johan Gregor Mendel) زانایـــان دوورە پەرێـــز لەدۆزەکـــانی بۆمـــاوەیی نەوەســـتاون بەڵکـــو گریمـــانەی (پێکهاتـــەی تاوانکـــاری بۆمـــاوەیی) (التکویـــن الاجرامـــي المـــوروث)یـــان خســـتەروو هـەوڵیاندا ئەم گریمانەیە بە چەند ڕێگایەک بسەلمێنن لەم ڕێگایانە:-

یەکەم/ بەراورد کردنی تاوانکار و مرۆڤی بەرایی:

لـــۆمبرۆزۆ یەکێـــک بـــوو لە یەکەمینـــی ئەوانەی گرنگیـــی بۆماوەییـــان خســـتەروو ، لـــە بۆچـــوونی لـــۆمبرۆزۆ، تاوانکـــار لــــەباوو بـــاپیرە ســـــەرەتاکانەوە، تایبەتمەنـــدییە ئـــاژەڵییە دڕنـــدانەکانی وەرگرتـــووە، بـــۆیە ئەم تاوانکـــارە وەکـــو پێشـــووەکان دڵ ڕەقەو هەســـتی نـــی یـــە و خۆپەرســـتەو ژیـــانێکی ئـــاژەڵی دەبـــاتە ســـەر، لەگەڵ ئەوەی لــــۆمبرۆزۆ، ئەم بۆچـــوونەی خســـتەروو ژمـــارەیەکی کەمـــی زانایـــان بەڕاســـتیان زانـــی، ئەمەش دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئەوەی لـــۆمبرۆزۆ نـــەیتوانی بـــە بەڵگەی زانستیانە بیان سەلمێنی بەڵکو لەڕاستیی دووربوون.

دووەم/ لێکۆڵینەوە لە خێزانە تاوانکارەکان:

هەردوو زانایانی ئەمەریکی (ریتشارد دۆگدیل R.L.Dugdile)، (ئادتور نستا بروکA.II.Estabrook) لە یەکێک لە بەندیخانەکانی ویلایەتی نیۆرک بوونی شەش بەندکراو لەیەک خێزان ساڵی ١٨٧٤ سەرنجیانیان ڕاکێشاو دەستیان کرد بە لێکۆڵینەوە لەسەر ئەمە. لە کۆتاییدا بۆیان دەرکەوت باوکی گەورەیان کە ناوی (ماکس جوکس Max Jukes) بوو ئەڵمانی بووە، پاشان چۆتە ئەمەریکا و لەنیویۆرک دانیشتووە بەکاری راوکەری (صید) خەریک بووەو لەناو خەلک ناسراو بووە کەوا زۆر مەی دەخواردەوە و زۆر کێچەڵی بە ئافرەتان کردووە ، پاشان ژنێکی هێناوە بەناوی (ئادا یالکس Ada Yalkes)، کە لە دزی دا دەستێکی باڵای هەبووە، ئەم دووە واتا (ماکس _ یالکس) زۆر منالٚ و نەوەیان پەیدا کردووە، هەر دوو زانایان کە دراسەتی نەوەکانیان کردووە بۆیان دەرکەوتووە، کەوا ژمارەیەکی زۆر لەم خێزانە منالی خراپ و دز و پیاو کوژ و بێ شوێن و مەی خۆر و لەش فروش و کەم عەقلیان لێ دەرچووە ، خانەوادەی ماکس و منداڵ و نەوەکانیان زیانێکی زۆریان هەبووە بۆ ئەمەریکا لەرووی سەرف کردنی دراو بۆ گرتن و بەند کردن، هەروا زەرەرێکی یەکجار زۆریان لەخەڵک داوە.

چەندین لێکۆڵینەوەی دی لەسەر ئەم خێزانە، دەریانخست کەزۆربەی منالٚ و نەوەکانیان خراپ بوون، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێت زانایان لەم لێکۆڵینەوانەدا تەنها چەند خێزانێکیان وەرگرتبوو ئەمەش نابێتە ڕێسا (قاعدة) بۆ هەموو خێزانەکانی دیکە، هەروەها لە لێکۆڵینەوەکان زۆر وورد نەبوونە، ئەوەتا ئەم زانایانە ئەوەیان بۆ ئێمە روون کردۆتەوە، کاتێک ئەم سیفەتانە لە باوکە گەورەوە دێت بۆ نەوەکانی چۆن دابەش دەکرێت بەڵام ئەوەیان لەیاد کردووە کەوا دەوروبەر کاریگەریەکی زۆری هەیە، ئەوەتا زانا (دالستروم Dahlstrom) لەیەکێک لە لێکۆڵینەوەکانی دا

سەلماندی کەوا ژینگە زۆر کاریگەرە بەوەی هەڵسا بە لە ئەستۆگرتنی شەش منالی خوار (٧) سالی کە لە خێزانێکی ناسراوبوون بەتاوانکاری، لەم خێزانەی دوور خستنەوەو ژیانێکی زۆر باشی بۆ تەرخان کردن لەکۆتاییدا ئەوەی بۆ دەرکەوت کە هەر شەش منداڵەکە ، منداڵی زۆر باشن و رەوشت بەرزن و بێ کێشە و تاوان ژیان بەسەر دەبەن.

٢- تەمەن :-

تەمەن کاریگەریەکی زۆری هەیە لەسەر رەفتاری تاوانکاری، واتە مرۆڤ لە ئەنجامدانی جۆری تاوان و شێوازەکەی، لەتەمەنیکەوە بۆ تەمەنێکی دیکە جیاوازیەکی زۆری هەیە یاخود هەندێک تاوان مرۆڤ لە تەمەنێک ئەنجامی دەدات بەڵام لەتەمەنێکی دیکە لەبەر زۆر هۆکار ئەنجامی نادات بۆیە بایەخدان بە تەمەن بۆ نەهێشتنی تاوان کارێکی زۆر گرنگە بەتایبەتی کاتێک هەوڵ دەدرێت رێگا لەبەرەو ئەنجامدانی تاوان بگرێت، بۆیە بە پێویستی دەزانین باسی تەمەن بکەین وەکو هۆکارێکی ناوەکی رەفتاری تاوانکاری، مرۆڤ لەو کاتەی دێتە دنیاوە لە هەر قۆناغێکی تەمەنیدابێ چەند تایبەتمەندیەکی لەلاوە گەڵاڵە دەبێت، مرۆڤ لەقۆناغی هەرزەکاریدا زوو تورە دەبێت و دەم دەمیە و زۆر بێ هێزە لەدان بە خۆ داگرتندا، بەڵام مرۆڤ لە پیریدا گران و لەسەر خۆیەو زۆر مەیلی خۆ وویستی دەکات و گوێ لەقسەی کەسانی تر ناگرێت، بێگومان دیاری کردنی ئەو تاوانانەی کەوا ئەنجام دەدرێن بە زۆری لەهەر قۆناغێکی تەمەندا سوودی زۆرە بۆ نەهێشتنی تاوان و دۆزینەوەی ئەو کەسانەی گومانی ئەنجام دانیان لێدەکرێت لەلایەک و چۆنیەتی

نەهێشـــتنی هۆکارەکـــان لەلایەکـــی دیـــکەوە بـــۆ ئەوەی بتوانرێـــت ئەنجامـــدانی تـــاوان بەپێی توانا بنبڕ بکرێت، ژیانی مرۆڤ بە چەند قۆناغێک دابەش دەکریت :

- قۆناغی منالّی.
- قۆناغی مێرد منالّی و گەنجێتی و لاویی.
- قۆناغی بەسالاّچوویی (کهولة).
- قۆناغی پیری (شیخوخة).

لـــە هـــەر قۆناغێـــک لەم قۆناغانـــەدا جـــۆرە تاوانێـــک ئەنجـــام دەدرێـــت، لە قۆنـــاغی مێـــرد منـــالّی لە تەمەنـــی (٩)ســـالّی بە دواوە بەپێـــی مـــاددەی (٣)ی بـــڕگەی یاســـای ژمـــارە(٧٦)ی ســـالّی ١٩٨٣، لێپرســـــراویەتی جەزائـــی چـــاودێری نەجەوانـــانی لەســـەرە، هـــۆی زیـــاتر بـــوونی تاوانێـــک لە قۆنـــاغیکی دیـــاری کـــراو دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئەوەی کەوا لەهەر قۆناغێـــک هەنـــدێک تایبەتمەنـــدی هەیە وای لێـــدەکات ئامـــادەیی ئەوەی هەبێـــت ئەم تـــاوانە ئەنجـــام بـــدات لەکـــاتی بـــوونی بەتاوانکـــار. زانایـــانی ئەم بـــوارە ئەم بابەتەیـــان روون کـــردۆتەوە هەروەک چـــۆن (رەمســـیس بەهنـــام) لەکتێـــبەکەی (**المجـــرم تکوینـــاً وتقویمـــاً**) لەبـــابەتی تـــاوان و تـەمـــەندا نووســـیویەتی (ئامارەکـــان ســـەلماندوویانە کەوا زۆربەی تاوانەکـــان لەلایـــەن ئەو تاوانکارانـــە ئەنجـــام دەدرێـــت کـــە تـەمـــەنیان لـــەنێوان(١٨ – ٣٠) ســـالّدان ئەو تاوانـــانەش زیـــاتر تاوانی دزی بچووک و توندوتیژین.

بێگومـــان لەتەمەنـــی دیـــکەش مـــرۆڤ تـــاوان ئەنجـــام دەدات بەلاّم جـــۆر و شـــێوازی تاوانەکـــان جیـــاوازن بـــۆ نمـــوونە تـــاوانی کوشـــتن و دزی گەورە زیـــاتر لە تەمەنی پێگەیشتوو(رسکاو)ئەنجام دەدرێت.

گومـــــان لەوە دانــــیە کەوا بـــــایەخ دان بەقۆناغەکــــانی تەمەن لەنــــاو کـــۆمەڵگە زۆر گـــرنگە بــۆ نەهیشـــتنی تـــاوان، لەهەر تەمەنێـــک مـــرۆڤ پێویســـتی بەجـــۆرە پەروەردەیەک دەبێـــت و جـــۆرە ئاگـــا لێبـــوونێکی دەوێـــت بـــۆ ئەوەی لەتـــاوان دووربێـــت، ئەمەش وامـــان لێـــدەکات بـــزانین کـــەوا چـــۆن مـــرۆڤ لە تـــاوان بە دوور دەگـــرین، کاتێـــک زانیمـــان کـــام تـــاوان زیـــاتر ئەنجـــام دەدرێ ، ئەوکـــات دەتـــوانین وا لە کەســـەکە بکەیـــن بـــە شـــتێکی دیـــکەوە خەریـــک بێـــت، هەروەهـــا کاتێـــک زانیمـــان لە پیریـــدا کـــام تـــاوان زیـــاتر ئەنجـــام دەدرێ، لەو کـــاتەدا دەتـــوانین ڕێگـــای بـــاش بـــۆ چارەسەر کردنی تاوانەکان بدۆزینەوە.

٣- ڕەگەز:-

دەتـــوانین بڵـــین ڕەگەزیـــش یەکـــێکە لەو هۆکـــارانەی کە لەهەنـــدێ کاتـــدا رەفتـــاری تاوانکـــاری دێنێـــتە ئـــاراوە، زۆربەی توێژینەکـــان کە لەبـــواری تاوانناســـی ئەنجـــام دراون ئامـــاژە بەوە دەکەن کە ڕەگەزی نێـــر زیـــاتر مەیلـــی ئەنجامـــدانی تـــاوانی هەیە وە لە ڕەگەزی مێ، ئەمەشیان بۆ دوو هۆکار گەڕاندۆتەوە:-

أ- ڕەگەزی نێـــر زیـــاتر تێکەڵـــی ژیـــنگەی کـــۆمەڵایەتی دەبێـــت بەمەش وا دەکـــات لەگەڵ کەسانی جیاواز مامەڵە بکات.

ب- بەهـــۆی بەهێـــزی پێکهـــاتەی بـــایەلۆژی ڕەگەزی نێـــر، ئەمە دەرکەوتـــووە کە توانای جەستەیی ئافرەت نیوەی هێزی جەستەیی پیاوانە.

ئەمـــانە وای کـــردووە ئەو ڕایە بـــۆ پســـپۆران و شـــارەزایانی بـــواری تاوانناســـی دروســـت ببێـــت کە ڕەگەزی نێـــر زیـــاتر تـــاوان ئەنجـــام دەکـــات، هەروەک لە چەنـــد تـــوێژینەوەیەک دا کە لە چەنـــدین وولاتـــی جیـــا جیـــا دا ئەنجامـــدراوە دەرکەوتـــووە کە ڕەگەزی نێر زیاتر تاوان ئەنجامدەدات وەک لە ڕەگەزی مێ.

٤- بەکارهێنانی مەی و ماددەی هۆشبەر :-

کاتێــک مــرۆڤ مەی یــاخود مــاددەی هۆشــبەر بەکاردەهێنێــت، بــێ ئاگــا دەبێــت و چەنــدەها تایبەتمەنــدی لــێ بەدی دەکرێــت، هەروەکــو زانــای تــاوان ناســی تــایبوت (Tiebout) لەمــاوەی لێکــۆڵینەوەی (٩)ســاڵیدا کــە لەگەڵ(٢٠٠) حــاڵەتی خــوو بەمەی گرتــووی ئەنجــام دابــوو، بــوی دەرکەوت کە ئەم تایبەتمەنــدیانە لەم کەسانە بەدی دەکرێت:

- ❖ هەستی خۆ زاڵ کردن بەسەر کەسانی بەرامبەر.
- ❖ بەسەردا زاڵ بوونی هەستێکی دوژمنکاری.
- ❖ بەرزبوونەوەی هەڵچوونی لە ڕاددەبەدەر.
- ❖ هەست کردن بە تەنیایی و گوشەگیری.

ئەو کەســانەی کەوا خوویــان بە مەی خــواردنەوە یــاخود مــاددەی هۆشــبەرەوە گرتــووە، سانســۆری ڕەوشــتیی لایــان نامێنێــت و دوژمنکــارانە رەفتــار دەکەن و ئــارەزووی ئەنجــام دانــی تــاوانی کوشــتنیان لەلا زۆر دەبــێ زۆر تــاوانیش ئەنجــام دەدەن، وەکــو ڕفانــدنی منــداڵ و ئــابڕووبردن و دزی و بردنــی مــاڵی دەوڵەت، ئەو لێکۆڵینەوانــەی کــەوا ئەنجــام دراون ئەوەیــان دەرخســتووە کەوا مەی خــواردنەوەو بەکارهێنــانی مــاددەی هۆشــبەر هۆکــارێکی رەوشــتی تاوانکاریە.

٥- هۆكاری دەروونی:-

زۆر لەزانایان بۆ ئەوە دەچن كەوا هۆكاری دەروونی كاریگەریەكی زۆری هەیە لەسەر رەوشتی تاوانكاری و مرۆڤ بەرەو ئەنجام دانی تاوان دەبات، زانا ئادلر (adler) پاش ئەوەی چەندین لێكۆڵینەوەی لەسەر كەسانی لەیاسا دەرچوو كرد، گەیشتە ئەو ڕاستیەی كە لە بنچینەدا ئەنجامدانی تاوان دەگەڕێتەوە بۆ هەست بەكەم و كوڕی كردن (Inferiority) زیاد لە پێویست یاخود بۆ هەست كردن بەنەبوونی دڵنیایی (Feeling of insecurixy) لەلایەن ئەو كەسانەوە، ئەم هەست كردنانەش راست بن یاخود تەنیا خەیاڵ بن، لەڕاستیدا حەز كردنی ئەو كەسانەیە لە (دەسەڵاتداریێتی) لەبەر ئەوەی مرۆڤ لەسەرەتایی ژیانیەوە حەز لە خۆدەرخستن و دیاربوون و بردنەوە دەكات ئەو حەز و ویستەی لەبەر چەندەها هۆ نایەتەدی، بۆیە وای لێدێت هەست بە سەرنەكەوتوویی و كەم و كوڕی دەكات. ئەو هۆكارانەی یارمەتی دروست بوونی ئەم هەستە دەدەن بریتین لە:- (بوونی كەم و كوڕی لە لەش یاخود كەم عەقلی یاخود ژینگەی خراپ) ئەم هەست كردنەش زۆر جار مرۆڤ بەرەو ئەنجامدانی تاوان دەبات یاخود وای لێدێ هەڵس وكەوتی تاوانكاری ئەنجام بدات بۆ پركردنەوەی ئەو كەم و كوڕیەی هەستی پێدەكات. دەبێت ئەوەش بزانین كەوا تەنها هەست كردن بەكەم و كوڕی مرۆڤ بەرەو تاوان نابات بەڵكو زۆر جار مرۆڤی زۆر زیرەكیش بەرەو تاوان دەڕوات ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو مرۆڤە وادەزانێت كەس وەكو ئەو زیرەك نییە و هەرچی بیەوێت بەسەركەوتوویی دەیكات و ئەنجامی دەدات، بۆیە پێویستە مرۆڤ هەر لە منداڵیەوە وا پەروەردە بكرێت كەوا لە هەر دوو لادا بەرەو هەڵس وكەوتی تاوانكاری نەڕوات، بەڵكو لە كاتی كەم و كوڕی دەتوانێت بەلایەنی باشە پڕی بكاتەوە و كاتی زۆر زیرەكیش بۆ شتی باشە.

پوختەی بۆچوونی (ئادلەر) هۆكاری دەروونی بۆ راڤەكردنی رەفتاری تاوانكاری، بریتییە لە تیۆری چەپاندن (كبت)ی حەز و ویستراوەكان، كە دەبێتە هۆی دروست بوونی گرێ كوێرەیەك لە دەروونی و خۆی لە هەست كردن بە كەم و كوڕی دەنوێنێت ئەم كەم و كوڕیەش كاردەكاتە سەر رەوشت و سەلامەتی و بیركردنەوەی، ئەمەش زۆرجار بەهۆی رەفتاری تاوانكاری دەیەویت پڕی بكاتەوە.

پەیوەندی تاواننناسی لەگەڵ یاسای سزاکان:-

لەمەوبەر پێناسەی تاوانناسیمان کرد، بەڵام بابزانین یاسای سزاکان چۆن پێناسە کراوە:-

یاسای سزاکان بریتی یە لە کۆمەڵێک ڕێسا و ڕێوشوێنی یاسایی کە دەوڵەت بۆ ڕێکخستنی بەرژوەندیەکان و پاراستنی کۆمەڵگە بە شێوەیەکی ڕێک و پێک دایدەڕێژێ بە جۆرێک کار و کردەوەی تاوانبار و سزای هەر کردارێکی تاوانکاری دیاری دەکرێ وە ئەو بەشەیە لەیاسا تاوانییەکان کە ئەو کردارانە وەسف دەکات کە بە تاوان دادەنرێت لەگەڵ ئەو سزایانەی بەسەر ئەنجامدەری هەر یەکێکیان دەسەپێنرێ

جیاوازی نێوانیان :-

لەو پێناسەیەدا دەردەکەوێ تاوانناسی و یاسای سزاکان هەردووکیان لەخولگەی یەک بابەتدا دەسوڕێنەوە کە دیاردەی تاوانە، بەڵام ئەوەی لێکیان جودا دەکاتەوە ئامانج و شێوازی توێژینەوەی هەر یەکێکیانە.

لەڕووی ئامانجەوە دەبینین تاوانناسی لە دیاردەی تاوان دەکۆڵێتەوە بۆ ئەوەی بە هۆو فاکتەرەکانی ئاشنا بێت، کەچی یاسای سزاکان جۆرەکانی تاوان، دەستنیشانکردنی خەسڵەتەکانی تاوان، سزای هەریەکەیان، چۆنیەتی سەپاندنی سزاکان پیشان دەدات.

لە ڕووی شێوازی لێکۆڵینەوەشدا دەبینین تاوانناسی پشت بە شێوازەکانی ڕێبازی ئەزموونی دەبەستێ بۆ دۆزینەوەی پەیوەندی هۆیەتی لەنێوان دیاردەی تاوان و یەکە بەیەکەی فاکتەرە جۆراو جۆرەکان، کەچی یاسای سزاکان سوود لە دەقە یاساییەکان وەردەگرێت.

پەیوەندی نێوانیان :

بەڵام لەگەڵ هەمـــوو ئەوانەشـــدا پەیوەنـــدییەکی تونـــد و تۆڵیـــان لەنێوانـــدا هەیە، چـــونکە لەڕاســـتیدا ئامـــانجی کـــۆمەڵایەتی دوور مەودای هەردووکیـــان یەک شتە و بریتیە لە

١) **رووبەڕووبوونەوەی دیاردەی تاوان.**

٢) **پاراستنی کۆمەڵگە لە ئاسەوارە خراپەکانی تاوان.**

کە ئەمە وای کـــردووە هەردووکیـــان کاریـــان بە یەکتـــر بێـــت و بەبـــێ یەکتـــری هیچیـــان پـــێ نەکـــرێ، بـــۆ نمـــوونە تاوانناســـی کە مـــامەڵە لەگەڵ تـــاوان دەکـــات دەبـــێ جـــارێ بـــۆی روون ببێـــتەوە تـــاوان چیـــیە وئینجـــا تـــوێژینەوە بکـــات و بەدوای هۆیەکانیـــدا بـــگەڕێ، جـــا ئەوەی ئەم کـــارەی بـــۆ ئەنجـــام دەدات یاســـای ســـزاکانە، چـــونکە هەروەک ئاشـــکرایە ئەم یاســـایە بـــۆی هەیە بڕیـــار بـــدات چ کارێـــک تـــاوانە و چ کارێکی تر تاوان نییە.

لەلایەکی تر هەرگیز نکۆڵی لەو کاریگەرییە زەقە ناکرێ کە تاوانناسی لەسەر یاسای سزاکان بەرپای کردووە، ئەوەتا دەبینین چەندین سیستەم و پرەنسیب لەناو یاسای سزاکاندا هەن کە لە بنچینەدا هەڵقوڵاوی توێژینەوەکانی تاوانناسین وەک :

یەکەم : سیستەمی رێوشوێنە خۆپارێزیەکان (هەڵوێستە خوپارێزیەکان)

دووەم : سیستەمی بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی(نظام تفريد العقوبة)

سێیەم: سیستەمی راگرتنی جێ بەجێ کردنی سزا(نظام وقف تنفيذ العقوبة).

لێرەدا بە پوختی باسی هەر یەک لەو سیستەمانە دەکەین:

سیستەمی یەکەم: ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان (هەڵوێستە خوپارێزیەکان) :

بریتییە لەو کردار و هەڵوێستانەی بەرامبەر ئەو کەسانە وەردەگیرێ کەهیچ تاوانێکیان ئەنجام نەداوە، بەڵام مەترسی و ئەگەری ئەنجامدانی تاوانیان لی بەدی دەکریت، یانیش تاوانیان ئەنجام داوە و هێشتا جێگای مەترسین بۆ سەر سەلامەتی خەڵک و کۆمەڵگە.

تایبەتمەندیەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان:-

١- دەبێت ملکەچی پرەنسیپی ڕەوایەتی یاسایی بێت ، واتە دەبێت ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان پاڵپشت بە دەقێکی یاسایی دەربچن.

٢- دەبێت ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان تەنها بە بڕیاری دادوەر دەربچن، بەواتای ئەوەی دەرکردنی بڕیاری ڕێوشوێنی خۆپارێزی تەنها لە دەسەڵاتی دادوەر دەبێت.

٣- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان کاتێک لە بەرامبەر کەسێک دەردەچێت ئەوا ئەو کەسە پێویستە ملکەچی بێت یانیش بە زۆرەملێ لەسەری جێ بەجێ دەکرێت.

٤- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان کاتی دیاری کراویان نیە ، واتە هیچ کاتێک و ماوەیەک دیاری ناکرێت لە میانەی جێ بەجێ کردنی ڕێوشوێنەکان ، بەڵکو دەوەستێتە سەر ڕاددەی چاک بوونی کەسەکە.

٥- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان کەسین ، واتە کەس و کارو دەروبەری کەسەکە ڕێوشوێنەکانیان لەسەر جێ بەجێ ناکرێت.

٦- ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان پێویستی بە پێداچوونەوەی بەردەوام هەیە، واتە هەر ماوە ماوە تیمی پسپۆڕ سەیری ئەو کەسە دەکات کە ڕێوشوێنەکانی لەسەر جێ بەجێ دەکرێت ، نابێت کەسەکە فەرامۆش بکرێت.

مەرجەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان:-

١- بوونی تاوانێکی پێشینە ، واتە پێشینەی تاوانی بوونی هەبێت.

٢- بوونی مەترسی تاوانی

مەترسی تاوانی: بریتی یە لەو حاڵەتە دەروونیەی کە بەهۆی چەند هۆکارێکی ناوەکی و دەرەکی لە کەسێکدا دروست دەبێت و وای لێ دەکات زیاتر مەیلی تاوان بکات لە داهاتوودا.

جۆرەکانی ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان:-

ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان سێ جۆری هەیە کە پێکدێن لە :

1) **زەوت کردن و لێسەندنەوەی ئازادی.**
2) **ئازادی مەرجدار یان کەم کردنەوە و سنوردار کردنی ئازادی**
3) **بێبەش کردن و ڕێگری لە وەدەست هێنانی هەندێ ماف.**

لێرەدا بە پوختی باسی هەرسێ جۆری ڕێوشوێنە خۆپارێزیەکان دەکەین:

1) **زەوت کردن و لێسەندنەوەی ئازادی ئەویش بە دوو ڕێگەیە:-**

أ- دەست بەسەرکردنی لە شوێنی چارەسەرکردن(نەخۆشخانەی تایبەت بە چارەسەری دەروونی و عەقلی، یانیش دەزگای چاکسازی تایبەت بەچارەسەری ئەوانەی ئیدمانی مەی و ماددەی هۆشبەرن)

ب- دانانی تاوانبار لە دامەزراوەی کشتوکاڵی و پیشەسازی .

2) **ئازادی مەرجدار یان کەم کردنەوە و سنوردار کردنی ئازادی ئەویش بەچەند ڕێگایەک:-**

أ- دەخرێتە ژێر چاودێری پۆلیس

ب-دورخستنەوە: مەبەست لە دورخستنەوە ئەو کەسانەی بێگانەن لە وولاتێکدا ڕەفتارێکی تاوانی ئەنجام دەدەن دوور دەخرێنەوە بۆ وولاتەکانی خۆیان.

ج- قەدەغە کردنی سەردانی هەندێ شوێن وەک یاریگا و قاوەخانە و شوێنی قەرەبالغ، هەروەها قەدەغەکردنی هەڵگرتنی چەک.

د- قەدەغەکردنی مانەوەی لە هەندێ شوێن.

٣) بێبەش کردن و ڕێگری لە وەدەست هێنانی هەندێ ماف لەوانەش:-

أ- نەهێشتن و کۆتایی هێنان بەسەرپەرشتی و ویصایە.

ب-لێسەندنەوەی مۆڵەتی لێخوڕین لەو شوفێرانەی مامەڵەی خراپ بە یاساکانی هاتووچۆ دەکەن.

ج- ڕێگری لە کارکردن، بۆ نموونە:

- ❖ قەدەغەکردنی (ئەو پزیشکانەی منداڵ لەبار دەبەن) لە ڕاپەراندنی کارەکەی و کردنەوەی نۆرینگەکەی.
- ❖ ئەو شوفێرەی بۆ چەندین جار بە ئۆتۆمبێڵەکەی کەسانێک دەشێلێت.
- ❖ قەدەغە و ڕێگری کردن لەو بازرگانەی فرت وفێڵ دەکات.
- ❖ فەرمانبەرێک کە بە خراپ پیشەکەی بەکاردێنێت و بەرتیل وەردەگرێت.

سیستەمی دووەم: بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی(نظام تفريد العقوبة) :-

جاران هەر تاوانێک لەناو یاسای سزاکان سزایەکی دیاریکراوی هەبوو، هەر کەسێک ئەنجامی بدایە هەمان سزای بۆ بڕیار دەدرا بەهەمان شێوازیش بەسەریدا جێبەجێ دەکرا، بۆ نموونە لە ناو یاسای سزاکان دەگوترا: هەر کەسێک یەکێک زامدار بکات (١٠)دە ساڵ بەند دەکرێت، ئیدی هەر کەسێک کەسێکی تری زامدار بکردایە بە (١٠)دە ساڵ بەند کردن حوکم دەکرا، بەڵام کاتێک توێژینەوەکانی تاوانناسی سەلماندیان هۆیەکانی تاوان بەپێی جیاوازی کەسایەتی تاوانبارەکان دەگۆڕێن و هەر یەکێکیان بە پلەی جودای تاوان مەترسیان هەیە. ئیدی وڵاتانی دونیا دەستیان کرد بە گۆڕینی دەقەکانی یاسای سزاکان و سزای تاوانەکانیان پلە پلە کرد، بۆ نموونە دەقەکەی پێشوو بوو بە: هەر کەسێک کەسێکی تر زامدار بکات (٢-١٠)ساڵ بەند دەکرێت. ئەمەش تاکو

دادوەر بە پێی ڕاددە و پلەی مەترسی تاوان بڕێکی گونجاوی بۆ تاوانبارەکە بڕیار بدات: واتە ئەگەر تێبینی کرد کەسێکی دڕندە و مەترسیدارەو لەمەوبەریش تاوانی دیکەی کردووە (١٠)دە ساڵی بۆ ببڕێتەوە، ئەگەریش تێبینی کرد بە ناچاری یان پاش تووڕە کردن یان گاڵتە پێکردن کارەکەی کردووە و ڕابردوویەکی باشی هەیە و پێشتر هیچ تاوانێکی تری نەکردووە، تەنها (٤) چوار ساڵی بۆ بڕیار بدات یانیش (٣)سێ ساڵ یان کەمترینەکە هەڵبژێرێ کە تەنها (٢)دوو ساڵە، کە ئەمەش بەسیستەمی (بۆ هەر تاوانبارێک سزایەکی تایبەت بەخۆی) دەناسرێ.

سیستەمی سێیەم: ڕاگرتنی جێ بەجێ کردنی سزا(نظام وقف تنفيذ العقوبة):-

هەمان بیرۆکەی (مەترسی تاوان) کە لە بواری تاوانناسی سەریهەڵداوە سیستەمێکی تری لەناو یاسای سزاکان بەرپاکرد کە بریتییە لە سیستەمی ڕاگرتنی جێبەجێکردنی سزا. ئەوەتا یاسا ڕێگەی بە دادوەر داوە جێبەجێ کردنی ئەو سزایە بە باڵای تاوانباری دەبڕێ، بەپێی هەندێ مەرجی تایبەتی، ڕابگرێت کاتێک لەڕوانگەی ڕەوشت و ڕابردوو و تەمەنی تاوانبارەکەو ئەو بارودۆخەی تاوانەکەی تێدا ئەنجام داوە بۆی دەردەکەوێ مەترسی دووبارە ئەنجامدانەوەی تاوانی تێدا نییە، مەرجیش بۆ جێ بە جێ کردنی ئەم سیستەمە لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازە لە هەندێک وڵاتدا نابێت حوکمەکەی لە (١)یەک ساڵ زیاتر بێت ، لە هەندێ وڵاتی تریش نابێت لە (٣)ساڵ زیاتر بێت، وە ماوەی چەند ساڵێک وەکو ئەزموون بۆ تاوانبار دیار دەکرێت تاوەکو لەم ماوەیە هیچ تاوانێک ئەنجام نەدات ، خۆ ئەگەر لەو ماوەیە تاوانێکی ئەنجام دا ئەوا سزای هەردوو تاوانەکەی بەسەردا جێ بە جێ دەکرێت.

جۆرەكانی سزاكان:

جەوهەری سزادان - سزای تاوان لەرووی یاساییەوە بریتییە لەئازار چەشتن بەڵام ئەم ئازارە تەنها هەست كردن نی یە بە ئێش وئازار و ژان، بەلكو مەبەست لێی زیانە، زیان لەمافە جەوهەرییەكانی تاوانبار، لەسەر ئەم بناغەیە سزا بەسەر چەند جۆرێكدا دابەش دەكرێت:

أ- سزای جەستەیی:-

لەسێدارەدان: بە كۆنترین سزا دادەنرێت وهەتا ئەمڕۆش پەیڕەو دەكرێت ئەگەر چی هەندێ وولآت بەسەر تاوانباردا نایسەپێنن وەک ئەلمانیا (١٩٣٧)، سویسرا(١٩٤٧) و ئیسپانیاو ڕوسیا و هەندێ ویلایەتی ئەمریكا و.. تاد. ئەم سزایە توندترین سزایە چونكە مافی ژیان لە تاوانبار دەسەنێتەوە. لە نێوان پسپۆڕو شارەزایاندا ناكۆكی زۆر هەیە سەبارەت بە سەپاندن و نە سەپاندنی سزای لەسێدارەدان، ئەوانەی لەگەڵ سەپاندنیدان پێیان وایە كاریگەرترین سزایە بۆ نەهێشتنی مەترسی لەسەر سیستمی كۆمەڵایەتی و ئاشتی كۆمەڵایەتی تاكە ڕێگایەكە بۆ ڕووبەڕووبونەوەی تاوانی ترسناک وتاوانكاری پڕ مەترسی كە مەسەلەی چاككردن هیچ سودێكی لێ نەكەوێتەوە لەگەڵیاندا. بەڵام ئەوانەی لەگەڵ سەپاندنی سزای لەسێدارەداندا نین بەسزایەكی ناشەرعی دادەنێن چونكە هەموو دەروازەیەک لەبەردەمی چاككردنی تاوانباردا دادەخات كە ئەمەش دژ بەئامانجەكانی سزای تاوانە لە سیستمی كۆمەڵایەتییدا، وە هیج سودێک بەتاک ناگەیەنێت چونكە چاككردنی تێدا نیە، هەروەها بەكۆمەڵیش دەبێتە هۆی كەمكردنەوەی بەرهەم، دوای ئەوەی كاركردن لە بەندیخانەكاندا بوو بە هۆیەک بۆزیادكردنی بەرهەم لەكۆمەڵگەدا، هەروەها ڕەنگە لەپاش جێ بەجێكردنی دەربكەوێت كە تاوانبار بێ گوناهە و لەم حاڵەتەدا بەگەورەترین هەڵە دەژمێردرێت كەدەسەڵاتی دادوەری پێی هەڵساوە.

ب- سزای زەوت کردنی ئازادی:

ئەو سزایانە دەگرێتەوە کە مافی ئازادی مرۆڤ زەوت دەکات بەوەی تاوانبار بە دەزگا سزاییەکانی وەک بەندیخانە دەسپێرێت کۆت و بەندکردنی ئازادی روخسارێکی سەرەکی سیستمی سزاکانە بەڵام هەردەم لە وێنەی سزادا تەماشا ناکرێت بەڵکو وەک رێوشوێنی خۆپاراستن تەماشا دەکرێ و دێتە هەژمارکردن.

ج- سزای دارایی: ئەم سزایە چەند جۆرێکە وەک پێبژاردن (الغرامة)،دەست بەسەرداگرتن، رەتکردنەوە، خەرجییەکان، قەرەبووکردنەوە.

١- **پێبژاردن**: بریتییە لە برێک پارە کە لە تاوانبار دەسێنرێت و دەخرێتە خەزێنەی دەوڵەتەوە لەبری ئەو تاوانەی پێی هەڵساوە.

٢- **دەست بەسەردا گرتن**: واتە لێسەندنی موڵک بەزۆر و پاشان بەبێ بەرامبەر دەخرێتە سەر موڵکی دەوڵەت.

٣- **رەدکردنەوە**: گێڕانەوەی پارە و ماڵ بۆ خاوەنە ئەسڵیەکەی.

٤- **خەرجی یەکان**: واتا ناچارکردنی کەسی حوکمدار بە دانی خەرجی تایبەت بەگشت پرۆسەی لێکۆڵینەوە و دادگایی کردن.

٥- **قەرەبووکردنەوە**: واتا قەرەبووکردنەوەی ئەو زیانانەی لە ئەنجامی تاوانێکەوە بە کەسێک(تاوان لێکراو) کەوتووە ئینجا بەهۆی بێ کاربوونیەوە بێت یان زیانی لێکەوتبێت بەهۆی تاوانەکەوە.

جۆرەكانی دامەزراوە سزاییەكان

یەكەم: دامەزراوە داخراوەكان (المؤسسات المغلقة):-

ئەم دامەزراوە سزاییانە پابەندی بیرۆكەیەكن كە بریتییە لە: دابڕینی تاوانباری حوكمدار لە كۆمەڵ بەهۆی مەترسیەكانیەوە. پراكتیزەكردنی ئەم بیرۆكەیە وا پێویست دەكات چاودێریەكی توندوو پتەوو تۆكمە بەسیمای دامەزراوەكانەوە دیار بێت و ڕێوشوێنی تەمێ كردن بسەپێنرێت بەسەریدا، بەو مەبەستەكەی سزاكەی كاریگەرانە جێ بەجێ بكرێت، جگە لە گرتنەبەری شێوازەكانی پاسەوانی ورد تا ئاسایش وسیستمی ناوەخۆی دامەزراوەكە پارێزراوو بەر قەراربێت.

ئەم جۆرە دامەزراوانە بۆ ئەو حاڵەتانە دەگونجێت كە مەبەستی سزادان بریتی بێت لەبەرگرتن و دروست كردنی لەمپەر نەک چاككردن، زیاتر ئەوكاتانەش پەنای بۆ دەبرێت كە سزاكە درێژخایەن بێت یاخود گوناهبار لەو دەستە و تاقمانە بێت كە مەترسیدارن و لەسەر تاوان و گەڕانەوە بۆ تاوان ڕاهاتوون.

دووەم: دامەزراوە كراوەكان (المؤسسات المفتوحة):

ئەم جۆرە لە دامەزراوە سزاییەكان پابەندی بیرۆكەیەكە بڕوا و متمانە بەحوكمدار دەكات و پێی وایە هەست بە لێپرسراویەتی دەكات. لەم دامەزراوانەدا دەرگاو شوراو شیش بەندی و كلیلدان و پاسەوانی لاوازن چونكە حوكمدارەكانی ناویان مرۆڤی چاكن و ڕێز لەسیستم دەگرن و لە هەوڵی ڕاكردن وهەلاتندا نین وباوەڕیان بەوەیە مانەوەیان لە ناو دامەزراوەكەدا چاكترەو سودی لێدەبینن. ئەم دامەزراوانە زیاتر لەدەرەوەی شارو لە گوندەكاندا دادەمەزرێن و لە هەندێ وولاتی وەک بەلژیكا و هۆڵەندا و سویسراو ئیتالیاو وڵاتە یەكگرتوەكانی ئەمەریكادا دا پەیڕەو دەكرێن.

لایەنە باشەکانی:-

- ❖ حوکمـدراو تیایـدا سـەر لەنـویّ بـڕوا بەخـۆی دەکـاتەوە و ئەوەی بـۆ دەردەکەویـّت کـۆمەڵگە مـامەڵەیەکی دوژمنکـارانەی لەگەڵـدا ناکـات و ئەمەش پرۆسـەی گونجانـدنی کۆمەڵایەتی بۆ ئاسان دەکات.
- ❖ لەو دامەزراوانەدا حوکمـدار ئەو دەرفەتەی بـۆ دەڕەخسـیّت لەکـاتی گونجـاودا کـاری گونجـاو بـدۆزێتەوە و بیکـات، چـونکە بـارودۆخی ژیـانی نـاو دامەزراوەکە جیـاوازی نییە لەگەڵ بارودۆخی کارکردن لە دەرەوەی دامەزراوەکە.
- ❖ بەندکراو ئەتوانێت و بۆی هەیە سەرپەرشتی ویارمەتی دارایی خیزانەکەی بکات.
- ❖ بەنـدکراو دوور دەکەویـتەوە لەتـێکەڵ بـوون ومـامەڵە کـردن لەگەڵ تاوانکـارە مەترسیدارەکانی دامەزراوە داخراوەکان.
- ❖ دەوڵەتیش لەرووی داراییەوە کەڵکیان لیّ وەردەگریّت.

لایەنە خراپەکانی:-

گەورەتـرین خەوش ونـاتەواوییەک لەم دامەزراوانەدا ئاسـانی ڕاکـردن وهەلاتنـە، هەروەهـا کەمکـردنەوەی بـایەخی سـزادانە(بەمانـای بەرگـرتن وبێزارکردنـی تاوانبـار) جـگە لەوەی لەگەڵ هەموو کەسێکدا ناگونجێت

سێیەم: دامەزراوە نیمچە کراوەکان (المؤسسات شبه المفتوحة)

حوکمــدار لێــرەدا بەشــوێنێک ئەســپێردرێت کە پاســەوانی تیایــدا تونــدو تــوکمەتر بێــت لە دامەزراوە کراوەکــان و ئــازادتریش بێــت لە دامەزراوە داخراوەکــان. ئەمە ئەگەر حــاڵەتەکەی وا پێویســت بکــات بەشــێوەیەکی مــام ناوەنــدی مــامەڵەی لەگەڵــدا بکرێــت، دەشــێت بەندیخانەیەکی سەربەخۆبێت یان بەشێکی سەربەخۆ بێت لەنێو بەندیخانەیەکی داخراودا.

زۆرجــار ئەم جــۆرە دامەزراوە چەنــد بەشــێک لەخۆدەگرێــت و لەرووی پاســەوانییەوە پــلە پــلەیە، واتــا لە ســەرەتادا حوکمــدراو لەو بەشــەدا دادەنرێــت کە پاســەوانی تیایــدا تونــدو تــۆلە پاشــان دەگــوێزرێتەوە بــۆ بەشــێکی تــر کە پاســەوانی تیایــدا مامناوەنــدیە ئەگەر بــاش بــوونی رەفتــاری بســەلمێنێت، لە کۆتاییشــدا دەخــرێتە ئەو بەشــەوە کەپــلەی پاســەوانی تیایــدا نــزیکە لە دامەزراوە کراوەکــانەوە بەتــایبەتی لەکــاتی نزیــک بــوونەوەی وادەی ئــازاد کردنیــدا. ئەم دامەزراوە بەگشــتی کــێڵگەو وەرشــە و جێگــای وەرزش وخوێنــدنگەو بەســەربردنی کــاتی بێئیشی لەخۆدەگرێت.

تیۆرەکانی شیکردنەوەی دیاردەی تاوان لەناو کۆمەڵگە:

یەکەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئۆگست کۆنت)

ئێزادۆر ئۆگست ماری فرانسۆ کۆنت، لەساڵی ١٧٩٨ لەشاری مۆنپیلیە لە باشووری وڵاتی فەڕەنسا لە خێزانێکی کاسۆلیکی ئێماندار لەدایک بووە. لەهاوینی (١٨١٧) ئاشنایی پەیدا کرد لەگەڵ یەکێک لە زانا و فەیلەسوفەکانی ئەو سەردەمەدا کە ئەویش (کلود ئەنری سان سیمۆن) بوو، هەرچەندە ئەو کاتەی (کۆنت) ئاشنایەتی پەیدا کرد لەگەڵ (سان سیمۆن)دا تەمەنی (سان سیمۆن) لەسەرووی (٦٠) ساڵییەوە بوو، بەڵام لەساڵی (١٨٢٤) پەیوەندییەکانی نێوانیان بەرەو نەمان ڕۆیشت تا گەیشتە ڕادەی هێرش کردنە سەر یەکتر و یەکتر تومەتبارکردن.

لەساڵی (١٨٣٠-١٨٤٢) کۆنت دەستی کرد بەبڵاوکردنەوەی وتار و نووسینەکانی، توێژینەوەکانی هێندە قووڵ و بەرفراوان بوون کە ژمارەیەکی زۆر لە بیرمەندانی ئەو سەردەمە ئامادەی کۆڕەکانی دەبوون، هەر لەو قۆناغەدا بوو کە وانەی فەلسەفەی پۆزتیفیزمی دەوتەوە.

کۆنت یەکێکە لەو بیرمەندانەی لەمیانەی نوسینەکانیدا باسی لەتاوان و هۆکارەکانی کردووە، پێی وایە کە لەناخی مرۆڤدا دوو مەیل هەیە کە بریتین لە:

١) مەیلی خۆخوازی.
٢) مەیلی ئەویترخوازی

بەرهەمی خۆخوازی غەریزەو مانەوەیە؛ بەڵام بەرهەمی ئەویترخوازی سۆز و هاوسەرگیرییە، بەهۆی ئەویترخوازییەوە(خێزان، هاوکاری، هەماهەنگی، ئاشتی...) دروست دەبێت . کەواتا؛ دروستبونی کۆمەڵگە بەرهەمی ئەویترخوازییە، چونکە مرۆڤ خواست و غەریزەکانی خۆی کۆنترۆڵ دەکات و ئەقڵی زاڵ دەکات بەسەر خۆپەرستی. ئەگەر مرۆڤ مەیلی خۆخوازی زاڵ بکات بەسەر مەیلی ئەویتر خوازی دەبێتە تاوانکار، ئەمەش نزیکە لە هزری فرۆیدەوە کەپێی وایە کاتێک مرۆڤ تاوان دەکات (ئەو ID) زاڵ دەبێت بەسەر (منی باڵا - سوپەرئیگۆ)؛ بەمەش کۆمەڵگە بەهۆی تاوانەوە لەبەر یەک هەڵدەوەشێت. ئاکار بریتییە لە ڕەفتارێکی ئەویترخوازی بۆ پاراستنی تاکەکانی تر، کۆنت پێی وایە دەبێت مەیلی خۆخوازی (سنوردار بکرێت، کۆنترۆڵ بکرێت، پەروەردە بکرێت، ئەقڵی بەسەردا بەهێز بکرێت ...).

لەکۆتـایی تەمەنیـدا هـزری کۆنـت زۆر گـۆڕانی بەسـەردا هـات وەک (ئەفلاتـون، فـاڕابی، فرانسـیس بیکۆن، فیساگۆرس). هەوڵیـدا کۆمەڵگەیەکی نمونەیی دروسـت بکات کەتێیدا هیومـانیزم بـایەخێکی باڵای هەبوو. لەو کۆمەڵگەی کۆنت مەیلی ئەویترخوازی زاڵ دەبێت بەسـەر مەیلی خۆخوازی.

دووەم: شیکردنەوەی تاوان لەڕوانگەی (ماکس ڤیبەر)

مـاکس ڤیبــەر لە ئەڵمانیـا لەدایـک بـووەو دوو بڕوانـامەی دکتـۆرای وەرگرتـووە، یەکەم لەســەر (مێژووی کۆمەڵە بازرگانییەکانی سەدەکانی ناوەراست) لەساڵی ١٨٨٩ بوو . دووەم دکتۆرا لەساڵی ١٨٩١ لەسەر (مێژووی کشتوکاڵی ڕۆمانی) بوو. لەچەندین زانکۆ وانەی گوتۆتەوەو خـاوەنی چەنـد کتێبـێکە وەک (تیـۆری دیسـپلینی ئـابوری و کـۆمەڵایەتی، مێـژووی ئـابوری لە ئەوروپـا، مێـژووی کۆمەڵایەتی لە ئەوروپا، میتـۆدی زانسـتە کۆمەڵایەتیەکـان، شـار، ئەخلاقی پرۆتستانتی و رۆحـی سـەرمایەداری، ئـاین لەهندسـتان، ئـاین لەچـین، ئـاین لـەیابـان، سۆسـیۆلۆژیای ئـاین، ئـابوری و کۆمەڵگەو ئاین، دەسەلاتە سیاسەییەکان، چەمکە سـەرەکییەکانی سۆسیۆلۆژیا، ئاراستە هزرییەکان لەهـزری کۆمەڵایەتیـدا). لە بەرهەمەکـانی هەوڵـی داوە شـیکردنەوە بـۆ ڕەفتـاری مـرۆڤ بکـات و ڕەفتاری کۆمەڵایەتی دابەشی سێ جۆر دەکات کە بریتین لە:

١) **ڕەفتاری غەریزی** Instinct Action:

سەرچاوەی ئەم ڕەفتارە مەیل و حەزێکی ئاژەڵی و بایۆلۆژییە، لە نەسـتەوە سـەرچاوە دەگرێت، تـاک پـاڵ دەنێـت بـۆ تێرکردنـی حەز و داواکاریەکـانی، بێ ئەوەی بیـر لە ئەنجـام و ئاینـدەی ئەم ڕەفتارە بکاتەوە. ئەم جۆرەی ڕەفتار لە بەرامبەر (من ID) ی تیۆرەکەی فرۆیـدە وەک ئەنجامـدانی ڕەفتاری (خواردن، خواردنەوە، سێکس، خەو، خۆرزگارکردن لەمەترسی،...)

٢) **ڕەفتاری کۆمەڵایەتی نەریتی** Traditional Action

ئەم ڕەفتـارە لە داب و نەریت و بەهـا کۆمەڵایەتییەکـانی کـۆمەڵگەوە سـەرچاوە دەگرێت. یاسـا و ڕێسـا کۆمەڵایەتیەکـان؛ ڕەفتـار و هەڵسـوکەوتی تاکەکـان دیـاری دەکەن. هەر بەپێـی ئەو بەهـا کۆمەڵایەتیانەش تاک ئامانج و نەخشەی ئایندە و حەز و خۆزگەکانی دیار دەکات . نەریتی کۆمەڵگە زۆرجـار تـاوان و ڕەفتـاری نـا مرۆڤـانە بە مـرۆڤ دەکـات و دەکرێت وەک هۆکـارێکی تـاوانکردن

سەیری بکەین. بۆنمونە (ژن کوشتن، شەڕە عەشیرەت، ناوچەگەری، تۆڵەکردنەوە، ....) ڕەفتاری نەریتین.

٣) ڕەفتاری کۆمەڵایەتی عەقلانی : Rational or logical actions

ئەمە ڕەفتارێکە لەسەر بنەمای ئەقڵ و لۆژیک دامەزراوەو سەرچاوەکەی خودە. لە ئامرازەکانی کاری کۆمەڵایەتی تاکەکاندا نمونەیەکی پێشکەوتووتر دەردەکەوێت. وەک بەکارهێنانی زمانێکی باڵا یان ئاخاوتنێکی ژیرانە بۆ تێگەیشتن و ڕەتکردنەوەی بیروبۆچوونی یەکتری و بەڵگەی لۆژیکی بەکاردێنن.

"ماکس ڤیبەر" ڕەفتاری کۆمەڵایەتی ئەقڵانی بۆ سێ جۆری لاوەکی دابەش دەکات:

أ- بەئامرازێکی عەقلی بۆ ئامانجێکی نا عەقلی:

دەکرێت ئەم جۆرەی ڕەفتاریش ببێتە هۆی تاوانکردن و تاوانی پێ شیبکرێتەوە، بۆنمونە: بازرگانێکی مادده هۆشبەرەکان پێویستی بە ئامرازی ئەقڵییە وەک ئەوەی (چۆن ماددەی هۆشبەر بکڕێت، چۆن دور لە دەستی هێزە ئەمنییەکان بیگوازێتەوە، پێویستە غەرامی بە چەند بدات و چەند قازانج بکات،....) بەڵام ئامانجەکەی نا ئەقڵییەو خزمەت بەکۆمەڵگەو مرۆڤایەتی ناکات؛ چونکە بێ سودە و خەڵک ئالودە دەکات.

ب) بەئامرازێکی ناعەقلی بۆ ئامانجێکی عەقلی :

ئەم جۆرە لای ماکس ڤیبەر، ئەم جۆرە پێچەوانەی لقی یەکەمە. دەکرێت ئەم جۆرەش ببێتە هۆی تاوان و تاک بیر لە تاوان بکاتەوە بۆ ئەوەی بە ئامانجەکانی بگات، بۆنمونە(کەسێک پاسەپۆرت تەزویر دەکات تاکو سەفەر بکات بۆ ئەو وڵاتەی دڵی دەیخوازێت، قوتابییەک قۆپیە دەکات تاکو لە تاقیکردنەوەکان سەرکەوتوو بێت و بڕوانامە بە دەست بهێنێت، بازرگانی کردن بەئەندامەکانی جەستەی مرۆڤ لەپێناو دەوڵەمەند بوون، قوتابییەک تویژینەوەیەک دەکڕێت و بەناوی خۆیەوە بڵاوی دەکاتەوە تاکو لە قۆناغی چوارەمی زانکۆ سەرکەوتوبێت ....)

ج) بەئامرازێکی ئەقڵی بۆ ئامانجێکی ئەقڵی :

بە تێڕوانینی ماکس ڤیبەر ئەم جۆرەی ڕەفتار نمونەی باڵای ڕەفتاری مرۆڤە، پێی وایە کاتێک مرۆڤەکان بەم جۆرە ڕەفتار دەکەن کۆمەڵگەیەکی نمونەیی و ئارام دروست دەبێت، لەم جۆرە ڕەفتارەدا پەنا نابرێتە بەر تاوان و کاری نایاسایی. بۆ نمونە (قوتابییەک خۆی ماندو دەکات و تێدەکۆشێت تاکو لە تاقیکردنەوەکان سەرکەوتوبێت، کەسێک وەرزش دەکات تاکو کێشی خۆی دابەزێنێت، کەسێک ڕێزی خەڵک دەگرێت تاکو ڕێزی بگیرێتەوە، نوسەرێک کتێب دەنوسێت تاکو خزمەت بکات و ناوی بمێنێتەوە....).

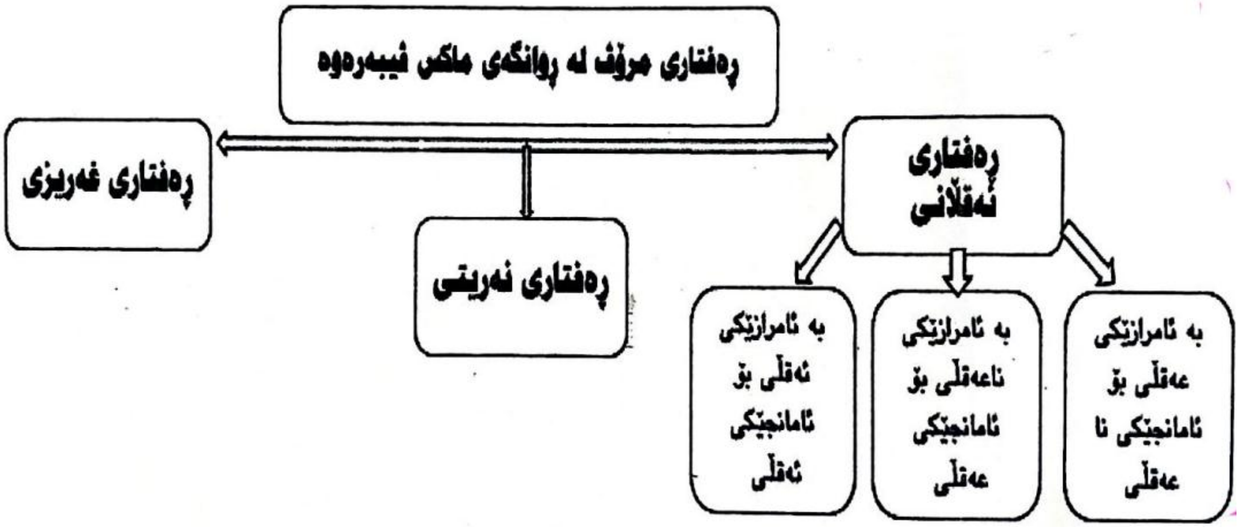

سێیەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی (ئەلفرێد ئادلەر):

زانای نەمساوی ئادلەر(١٨٧٠ - ١٩٣٧) یەکێکە لە شارەزا و پسپۆڕانی بواری دەروونی و شیکاری کە تیۆرەکەی لە بارەی هەست بەکەمی کردن گەڵاڵە کردووە.

ئادلەر لە سەرەتادا وەک پزیشکێکی بواری بایۆلۆژی دەستی بەکارکرد، بەڵام بەهۆی لە ئەوەی چەند کەیسێک لەو کەیسانەی کە سەرپەرشتی دەکردن سەرکەوتوو نەبوو بۆیە ڕێگای پسپۆڕیەتی پزیشکی دەروونی گرتەبەر، ئەو لەژیانیدا ماوەی چەند ساڵێک مامەڵە و هامۆشۆی لەگەڵ (فرۆید) دەکرد، ئێوارانی چوارشەممە لەماڵی(فرۆید) کۆدەبوونەوە و زیاتریش ئەو بابەتانەی کە باس دەکران بریتی بوو لە شیکاری دەروونی و شیکردنەوەی خەو.

(ئادلەر) لەساڵی (١٩١٠) کۆمەڵەی ڤیەننای بۆ دەروونی شیکاری دامەزراند ئەو بووە سەرۆکی کۆمەڵەکە، هەروەها لەساڵی(١٩١٢) کۆمەڵەی شیکاری تاکی دامەزراندوە بەو هۆیەوە ناوبانگی زۆری پەیداکرد بەهۆی لێهاتووی لە کارەکەی هەرچەندە دووساڵ لە دوای ئەم بەرواره و بەدیاری کراوی لەساڵی(١٩١٤) بەهۆی دەست پێکردنی جەنگی جیهانی دووەم لەکارکردن وەستا بەڵام دوای کۆتایی هاتنی جەنگ بەهۆی زۆربوونی کێشە و گرفت لە بواری دەروونی دا کە ئەنجام و لێکەوتەی جەنگی جیهانی یەکەم بوو ، سوپای نەمسا سوودیان لە ئەزموونی (ئادلەر) وەرگرت.

(ئادلەر)پێیوایە تاک بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتیەو کارلێکی کۆمەڵایەتی تێدا دروست دەبێت کەواتە بە پێچەوانەی بیرمەندانی پێش خۆی کە پێیانوابوو تاک بوونەوەرێکی بایۆلۆژیە.

پوختەی توێژینەوەکەی (ئادلەر)خۆی لەوە دەبینێتەوە کە پێیوابوو تاک هەمیشە گرێی هەست کردن بەکەمی هەیە دیارە ئەم گرێیەش کاریگەری راستەوخۆی لەسەر ڕەفتارەکانی مرۆڤ دەبێت ، وە پێیوایە بۆ ئەوەی مرۆڤ ژیانێکی گونجاوتری هەبێ پێویستە تاڕادەیەکی کەم و گونجاو هەست بەکەمی بکات بەڵام بەسەری دا زاڵ بێت ، دەبێ بزانین کە چەند ژیان بەردەوام بێت گرێی هەست کردن بە کەمی لەگەڵ مرۆڤدا بەردەوام دەبێت لێرەدا خاڵی یەکلاکەرەوەی ئەم تیۆرەمان بۆ دەردەکەوێت کە ئەگەر مرۆڤ بەشێوەیەکی ئاسایی وە گونجاو ڕەفتار بکات بەسەر ئەم گرێیە دەروونیە زاڵ دەبێت و کەسێکی سەرکەوتووی لێ دەردەچێت، بەڵام ئەگەر بەشێوەیەکی ناڕێک و نائاسایی ڕەفتاری کرد ئەوا دەبێتە کەسێکی تاوانبار.

(ئـادلەر) پێیـوایە کە مـرۆڤ لەهەمـوو بابەتەکان(کـارکردن، بارزگـانیکردن، خواپەرسـتی،خوێندن) هەموو ئەمانە هۆکارێکن کە ڕەنگدانەوەی ڕەفتاری باش و خراپی تێدا دەردەکەوێت، ئەوەی جێگای سەرەنجە(ئادلەر) لێرەدا ئاماژە بە بابەتێکی گرنگ دەکات ئەویش بایەخ پێدانی کۆمەڵایەتیە بەهۆی پسپۆڕییەکەیەوە کە کاری لەسەر ناخی تاک دەکرد.

(ئادلەر) دەڵێت کاتێک کۆمەڵگە بایەخ بە تاک دەدات تـاکێکی لەسـەرخۆ و گونجـاو و سـەرکەوتووی لـێ دەردەچێت، بەڵام کاتێـک کـۆمەڵگە پشـت لە تـاک دەکـات وە بـایەخی پـێ نـادات ئەوا تـاکێکی شەڕانگێز و ناخ پڕ لە ڕقی لێ دەردەچێت کەدواتر سەردەکێشی بۆ ئەنجامدانی تاوان.

- **ئەو ڕەفتارانەی کە دەبنە هۆکاری تاوان لە دید و تێڕوانینی (ئادلەر):-**

١) ئەگەر مـرۆڤ نەتوانێـت بەشـێوەیەکی سـەرکەوتوو خواسـت و ئامانجەکـانی بێنێـتەدی ئەوا بەشێوەیەکی ناڕەوا هەوڵی بۆ دەدات، ئەمەش دەچێتە چوارچێوەی خانەی تاوان کردن.

٢) ئەگەر کۆمەڵگە وەکو پێویست بایەخ بەتـاک نەدات لەبەرامبەردا تـاک لە نـاخی ڕق دروسـت دەبێت، وە کەسێکی خۆپەرستی لێ دەردەچێت و دەبێتە کەسـێکی شـەڕانگێز، بەمەش پەنـا بۆ ئەنجامدانی تاوان دەبات

٣) لە کاتێـک دا تـاک ڕووبەڕووی چەنـد کێشـە و گرفتێـک دەبێـتەوە ئەگەر بیەوێـت بەزۆر بـۆ چوونەکـانی خـۆی بسـەپێنێت و تونـد وتیـژی بەکاربهێنێـت بێگومـان لە ئەنجامـدا هەر پەنـا دەباتە بەر تاوان کردن.

٤) (ئادلەر) جەخـت لەسـەر گرنگی ڕۆڵی دایـک دەکات لە پەروەردە کـردن و دروسـت کـردنی گیـانی متمـانە و زاڵبـوون بەسـەر کێشـەکانی ڕۆڵەکەیدا، بۆیە کاتێک دایک ڕۆڵێکی خـراپ ببینێت بێگومان کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر کەسایەتی و ڕەفتاری منداڵیش دەبێت کە لە دەرئەنجامدا تاوان ئەنجام دەدات.

٥) (ئادلەر)زۆر جەخت لەسەر ژینگەی کۆمەڵایەتی و کارلێکی کۆمەڵایەتی دەکات کە زۆرجار دەبێتە هۆکاری ڕاستەوخۆی ڕەفتاری تاکەکان، بۆیە کاتێک ژینگەی کۆمەڵایەتی لە بار بێت ئەوە کۆمەڵگەیەکی تەندروست بەرهەم دێت بەڵام کاتێک ژینگەی کۆمەڵایەتی لەبـار نەبێت بێگومان کۆمەڵگە بە دۆخێکی نە خوازراوو نا تەندروست تێدەپەرێت بەمەش ڕێژەی تـاوان زۆر دەبێت.

چوارەم: شیکردنەوەی تاوان لە ڕوانگەی هۆتۆن Ernest Hooton

لەناو ئەوانەی کە لەسەر ئەم تیۆرانینە بەردەوام بوون ئەنثرۆپۆلۆژیستی زانکۆی هارفارد ئێرنێست هۆتۆن (Ernest Hooton) بوو، هۆتۆن ١٢ساڵ سەرقاڵی تویژینەوە کردن بوو لەسەر ناسینی سروشتی جەستەی تاوانباران، کتێبەکەی لەساڵی ١٩٣٩بەناوی مرۆڤ و تاوان(Crime and the Man) بڵاوکردەوە، بۆ ئامادەکردنی ئەم کتێبە توێژینەوەی لەسەر جەستەی ١٤ هەزار تاوانبار و٣ هەزار کەسی ئاسایی کرد لە١٠وڵاتی جیاواز، ئەو لەم کتێبەدا ئەوە پشت ڕاست دەکاتەوە و پێی وایە مرۆڤەکان بەهۆی کەم وکوڕی جەستەیی(biologically inferior) تاوان دەکەن، بۆیە ئەو مرۆڤانە بە تاوانباری لەدایک دەبن و جەستەیان هۆکاری تاوان کردنیانە. هەروەها پێی وایە چەند بابەتێکی وەک (نەتەوە، جوگرافیا، رق ئەستوری)ی تاک دەبنە هۆی تاوان. ئەو دژی چارەسەر و لێکدانەوە کۆمەڵناسەکانە و پێی وایە باشترین چارەسەر بۆ پاراستنی کۆمەڵگە لەم تاوانبارانە ئەوەیە کە دەڵێت : پێویستە ئەم مرۆڤانە جیا بکرێنەو و دوربخرێنەوە لە کۆمەڵگە) چونکە ئەم مرۆڤانە کەسانێکی بێ سود و نەشیاون بۆ کۆمەڵگە، چۆن هەندێک کەس بەجوانی و هەندێک بەناشیرینی، هەندێک بەسپی و هەندێک بە ڕەش؛ چۆن هەندێک کەس بە کوێری لەدایک دەبێت و کەس ناتوانێت نکوڵی لەمە بکات بەهەمان شێوە تاوانبارەکانیش پێکهاتەی جەستەیان تەواو نییەو جەستەیان پاڵیان پێوە دەنێت بۆ تاوانکردن. بۆیە مرۆڤەکانیش هەندێک بەتاوانبار و هەندێک بەبێ تاوانی لەدایک دەبن.

ئێرنێست هۆتۆن پرۆفیسۆری مرۆڤناسی لەساڵی١٩٣٠دەستیکرد بە ئەنجامدانی توێژینەوە هەتا ساڵی١٩٣٩ لە توێژینەوە کردن بەردەوام بوو، سەرەکی ترین خاڵەکانی تیۆرەکەی ئەمانە بوون:

١) بونیادی جەستەی تاوانباران لە خەڵکی گشتی جیاوازە بەتایبەتی کێش و باڵایان.
٢) تاوانباران لە ڕوخساریاندا لە خەڵکی ئاسایی جیاوازن بەتایبەتی لەرەنگی چاو، شێوەی لوت، لچ و لێو، نێوچەوان، .....
٣) هەر گروپێکی تاوانباران کۆمەڵە سیفەتێکی تایبەت بەخۆی هەیە و وای لێدەکات ڕوەو جۆرێکی تایبەتی تاوان بروات،ئەو پێی وابوو:کەسانی بەژن و باڵا درێژ زیاتر دزی و کوشتن ئەنجام دەدەن، بەڵام بەژن درێژ و قەڵەو زیاتر تاوانی فێڵکردن و هەڵخەلەتاندن دەکەن، ئەوانەی بە ژنیان کورتە و قەڵەون زیاتر مەیلی تاوانی ئابڕوو دەکەن.